

*Zij verlieten de ‘liberale tempel’ niet.
Drie analyses en pogingen tot reconstructie en regeneratie van Europa in het
interbellum. John Maynard Keynes, José Ortega y Gasset en Johan Huizinga.*

Scriptie voor Politiek en Cultuur

Tutor Dr. G. von Frijtag Drabbe Kunzel

H. W. de Wijer

Studentnummer: 3123227

Inleiding	2 - 5
I John Maynard Keynes (1883-1946) <i>The Economic Consequences of the Peace</i>	6 - 18
II José Ortega y Gasset (1883-1955) <i>Opstand der horden</i>	19 - 37
III Johan Huizinga (1872-1945) <i>In de schaduwen van morgen</i> <i>een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd</i>	38 - 57
Samenvatting/conclusies	58 - 66
Literatuur	67 - 69

Inleiding

In een interview met emeritus hoogleraar moderne geschiedenis H. W. von der Dunk memoreert deze de Duitse historicus Golo Mann die als eerste de Eerste Wereldoorlog de moedercatastrofe van de twintigste eeuw noemde. Met deze oorlog kwam een einde aan het burgerlijke vooruitgangsgeloof, optimisme en krachtsgevoel, dat Europa in de negentiende eeuw beheerst had. Uit de Eerste- kwam de Tweede Wereldoorlog voort, met daarna de Koude Oorlog tussen de twee overwinnaars als logisch gevolg. Het einde van Europa als het centrum van de wereld was daarmee definitief een feit.¹

Deze door Von der Dunk geschetste gang van zaken lijkt een teleologische ontwikkeling in zich te dragen, waar het karakter van een interview debet aan kan zijn. Maar de Eerste Wereldoorlog kende een eigen dynamiek en veranderde van de beoogde en door alle generale staven voor de oorlog verwachte beperkte oorlog van korte duur, met daardoor een grote kans op een rechtvaardige vrede, in een onbeperkte oorlog een *fight to the finish*. Bij deze oorlog werd aan het westelijke front in Europa niet alleen de ‘bloedpomp’ ingezet, een vrijwel letterlijke afruil van soldaten op basis van geëxtrapoleerde verliescijfers, maar verder alle reeds beschikbare en nieuw ontwikkelde middelen om een doorbraak in de patstelling aan het westelijke front in Europa te kunnen forceren.²

De oorlog eindigde met de Vrede van Versailles. Een vrede met bepalingen die, in de historiografie en zeker in de publieke opinie, voor en na de Tweede Wereldoorlog vaak gezien werd en wordt als de rechtstreekse aanleiding tot de opkomst en dictatuur van Adolf Hitler met de Tweede Wereldoorlog tot gevolg. Wat daar ook van zij, zeker is dat Hitler, maar ook Lenin en Stalin omhoog konden komen door de grote veranderingen die door de sociale catastrofe van de Eerste Wereldoorlog waren veroorzaakt. Onder normale omstandigheden zouden zij niet zover zijn gekomen en hadden zij de staatsmacht nooit kunnen veroveren.³

In *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* begint de Amerikaanse historicus Mark Mazower zijn boek met de opkomst van de democratieën in Europa in 1918 tot deze in zijn ogen rond 1938 op sterven na dood zijn.⁴ Met de komst van de Amerikaanse president Woodrow Wilson (1856-1924) naar Europa, om daar met zijn Veertien Punten programma als een Messias te worden ontvangen, bereikt het verlangen naar democratie in het interbellum zijn hoogtepunt. Wilson kan echter niet voldoen aan de Messiaanse verwachtingen, terwijl de

¹ Prof. Dr. H. W. von der Dunk geïnterviewd in, VPRO gids nummer 48, 2008. 13

² W.Schivelbusch, *The Culture of Defeat: on national trauma, mourning, and recovery* (New York 2003) 258

³ Robert Gellately, *Lenin, Stalin, and Hitler: the age of social catastrophe*, (New York 2008) 3

⁴ Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (London 1998) 71

Verenigde Staten zich in isolationisme terugtrekken, waarna in Europa de euforie over de democratie al vrij snel wegebt.

Voor Mazower gaat vanaf 1917 de strijd om een nieuwe orde voor Europa tussen drie ideologieën: de liberale democratie; het communisme en het fascisme. Deze strijd heeft voor hem het grootste deel van de twintigste eeuw bepaald. Op de korte termijn falen Wilson en de Russische revolutionair Lenin (1870-1924). In 1945 is het fascisme verslagen en daarmee de grote invloed van Adolf Hitler (1889-1945) op de democratie. Een invloed die door Mazower voor- en nog in- de oorlog groter geacht wordt dan de meer indirecte invloed van het communisme. De invloed van Hitler op de democratie na 1945 is een door Hitler niet bedoelde. Door het aan den lijve meemaken van de effecten van diens politiek komt men in Europa tot een herwaardering van de 'kalme voordelen van de democratie'.

Hoewel Mazower tot zijn grote spijt moet concluderen dat 'hart en hoofd van de Europeanen niet zozeer zijn veroverd door de geallieerden als wel verloren door Hitler', is de fascistische ideologie in Europa verdwenen en de ideologie van de liberale democratie in Europa weer terug van -bijna- weggeweest. Met de ideologie van het communisme leeft men wel met de dreiging, maar zonder oorlog, in 'vreedzame co-existentie' tot 1989 wanneer ook deze ideologie verdwijnt.

Misschien had het liberalisme na de Eerste Wereldoorlog in het interbellum te weinig positieve wervingskracht van zichzelf, of was het liberalisme te individualistisch om aan de eisen van een meer collectivistisch tijdperk te voldoen.⁵ Misschien had het vaak negentiende-eeuwse liberalisme behalve constitutionele vrijheden te weinig te bieden aan een twintigste-eeuwse moderne massamaatschappij waarin men zich drukker maakte over gezondheid, welzijn, gezin en sociale zekerheid. In ieder geval verliet die massa de 'liberale tempel' op zoek naar andere meer aantrekkelijke oplossingen.⁶

Voor, maar in ieder geval vanaf, 1914 heerste er in Europa, en niet alleen onder intellectuelen, het gevoel van een bijna permanente crisis. 'Het was de ervaring dat de Europese genius nooit tevreden is met zichzelf, altijd tegenstrijdige doelen nastreeft, zowel

⁴ Mazower, *Dark Continent*, 71

⁵ 'The positive argument for being a Liberal was very weak'. John Maynard Keynes geciteerd door Mazower, *Dark Continent*, p.23. Zie ook *Dark Continent*, 21-22

⁶ De term/uitdrukking 'liberale tempel' is tot stand gekomen naar aanleiding van titel en inhoud van het eerste hoofdstuk van *Dark Continent*. 'The deserted temple: democracies rise and fall'. Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism*, (London 1972) Stern merkt op dat 'Any close examination of the fall of Weimar ought to start with the reminder that the 1920's were generally inhospitable to democracy and a series of *coups d'état* established dictatorial or authoritarian regimes throughout Europe. Non of the new democracies created in the aftermath of the Great War, save Finland, survived to the beginning of the second war. The Weimar Republic lasted longer than most; it was too 'democratic' to be overthrown by reactionary, military, or Left-wing cliques.' 197

geluk als waarheid, macht als rechtschapenheid. Dit streven lijkt op het werk van Penelope, die 's nachts ontrafelde wat zij overdag geweven had'.⁷ De faustische mens van het Avondland, zoals deze door de Duitse cultuurhistoricus Oswald Spengler (1880-1936) wordt genoemd. Bovenstaande houding lijkt ook terug te vinden in de slotzin van het voorwoord bij de eerste uitgave van Spenglers boek in december 1917 als hij daarin de wens uitspreekt 'dass dies Buch neben den militärischen Leistungen Deutschlands nicht ganz unwürdig dastehen möge'.⁸

Al voor de oorlog groeide vooral onder Europese intellectuelen het besef van een crisis binnen de crisis: de zekerheid van een ommekeer zonder de zekerheid waar die ommekeer naar toe zou leiden. De notie van 'oplossing' verdroeg zich niet met het nieuwe tragische levensbesef, terug te vinden in het amor fati ontwikkeld door de Duitse filoloog- filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900). 'Modern' zijn werd identiek aan crisisbeleving en kritiekbeoefening. Of, zoals Menno ter Braak (1902-1940), polemist en achterneef van de historicus Johan Huizinga, het probleem verwoordde; 'Je ziet ook ik heb het contact met het algemeen geldende, het absolute, verloren'.⁹ Er was, om met Nietzsche te spreken, sprake van een *Umwertung aller Werte*.

Niet iedereen verliet de 'liberale tempel'. De Engelse politiekeconoom John Maynard Keynes (1883-1946), de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset (1883-1955) en de Nederlandse cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945) zouden altijd in deze tempel blijven. Alle drie afkomstig uit gegoede, intellectuele families. En, met enige overdrijving gezegd, VIP' s uit de periferie van Europa.¹⁰

Keynes, Ortega y Gasset en Huizinga kwamen in het interbellum met uiteenlopende analyses en oplossingen van en voor Europa. Van de drie analyses en pogingen tot reconstructie en regeneratie van Europa in het interbellum, is de eerste van Keynes, de tweede van Ortega y Gasset en de laatste van Huizinga. De volgorde van de drie analyses is bepaald door de jaren van uitgave van hun boeken in deze: John Maynard Keynes *The Economic Consequences of the Peace* in 1919; José Ortega y Gasset's *Opstand der horden* in 1933 in de Nederlandse vertaling, en in 1935 Johan Huizinga's *In de schaduwen van morgen*, met als

⁷ Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst* Menno ter Braak 1902-1940 (Amsterdam 2000) 206

⁸ Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes, Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* I, II (Wien 1918, München 1922) Voorwoord bij de eerste uitgave s. xi

Huizinga dateert het *algemene* besef van crisis in Europa; vanaf 1929. Zie p. 41 van dit werkstuk.

⁹ Mededeling op een briefkaart aan zijn studievriend Dirk Binnendijk van 21 juni 1923. In Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst*, 205

¹⁰ Huizinga zou dit voor Nederland waarschijnlijk tegengesproken hebben. Nederland had een culturele middelaarfunctie in Europa en stond los van Duitsland, want was West-Europees. In, Léon Hanssen, *Huizinga en de troost van de geschiedenis: Verbeelding en rede* (Amsterdam 1996) 65

ondertitel *een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*.

De politiekeconoom Keynes heeft zich, anders dan de filosoof Ortega y Gasset en de cultuurhistoricus Huizinga, in en buiten zijn analyse daadwerkelijk bezig gehouden met de reconstructie van het naoorlogse Europa. Misschien niet direct met de metafysische waarden van Huizinga, maar zeker met de mogelijkheden om die diepste waarden te kunnen behouden, waardoor Keynes bij deze drie analyses en oplossingen niet misplaatst is.

Keynes was een politiekeconoom, een econoom die de economie en economische maatregelen ook in een politieke context zag. Dat er in Duitsland, bij ongewijzigd beleid, een stroming of ‘sterke man’ in het interbellum gebruik zou kunnen maken van de onvrede die er in Duitsland bestond ten aanzien van het ‘Diktat’ van Versailles was een mogelijkheid waar Keynes ernstig rekening mee hield. Keynes dacht na hoe Europa ‘als draagster van de mantel van de beschaving’ behouden kon worden, maar anders dan Ortega y Gasset en Huizinga stelde hij niet alleen een diagnose, maar wilde hij voor het behoud van die beschaving *in concreto* voorwaarden scheppen.¹¹

Zowel Johan Huizinga als de ‘Spaanse Huizinga’ José Ortega y Gasset, beiden afkomstig uit landen die niet aan de Eerste Wereldoorlog hadden deelgenomen, schreven in het interbellum boeken over de Europese cultuur en de toekomst van deze cultuur in een tijd van transitie. Zoals gezegd schreef Ortega y Gasset hierover eerder dan Huizinga. Al in 1926 verscheen zijn, waarschijnlijk meest bekende boek onder de titel *La Rebelión de las Masas* als feuilleton in een Madrileense krant. In 1933 werd dit boek door Dr. J. Brouwer in het Nederlands vertaald onder de door hem -beklemd door de verschijnselen- bewust zwaar aangezette titel, *Opstand der horden*. Twee jaar later, in 1935 schreef Huizinga zijn *In de schaduwen van morgen*, met als ondertitel, *een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. 1935 was tevens het jaar dat een comité, waarin Huizinga en Menno ter Braak zaten, Ortega y Gasset zover had gekregen dat deze een lezingencyclus over zijn werk in Nederland wilde houden. Wat hielden deze analyses van Ortega y Gasset en Huizinga van de Europese cultuur in? Welke mogelijkheden tot reconstructie- en regeneratie zagen Keynes, Ortega y Gasset en Huizinga voor Europa in het interbellum? Welke rol speelde de staat bij hen? Europa? Welk mensbeeld hadden zij? Waarom bleven Keynes, Ortega y Gasset en Huizinga, in tegenstelling tot zoveel mensen, wel in de ‘liberale tempel’?¹²

¹¹ Bij Europa moet hier vooral aan het vasteland gedacht worden. Daar was de naoorlogse impact het grootst.

¹² Van de drie historische figuren Keynes, Ortega y Gasset en Huizinga, is Ortega y Gasset - in woord en daad - misschien het meest liberaal te noemen en Huizinga het minst. Dat wil zeggen als hierbij uitgegaan wordt van expliciete uitingen als bijvoorbeeld lid zijn van een liberale partij. Daar lijkt voor Huizinga niets over te vinden.

I John Maynard Keynes (1883-1946) *The Economic Consequences of the Peace*

John Maynard Keynes was als vertegenwoordiger van de Engelse delegatie bij de vredesonderhandelingen van de Vrede van Versailles aanwezig geweest. Volgens Keynes hadden de problemen bij deze vredesonderhandelingen opgelost kunnen en moeten worden in de geest van de ‘Veertien Punten’ van de Amerikaanse president Woodrow Wilson. Deze punten waren immers door alle partijen als zodanig aanvaard. In deze Veertien Punten pleitte Wilson onder andere voor het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren, vrijhandel en de oprichting van een Volkenbond om oorlogen voor de toekomst te voorkomen.

De onderhandelingen in Parijs, voorafgaand aan de vrede van Versailles, gingen voornamelijk over grenzen en nationale veiligheid en niet zoals Keynes graag had gezien over de voorwaarden voor een economisch herstel van Europa. Herstelbetalingen werden uiteindelijk zo hoog opgeschroefd dat Keynes als politiek econoom vreesde dat zij niet alleen Duitsland maar daarmee ook Europa zouden kunnen ruïneren met ongewisse gevolgen voor de reconstructie van Europa, waarbij de revolutie in Rusland een voorbode kon zijn van wat zich in Duitsland en Centraal Europa bij ongewijzigd beleid ook zou kunnen voordoen.

Voor Keynes was in zijn in 1919 uitgekomen boek *The Economic Consequences of the Peace*¹³, de vrede van Versailles geen echte vrede in de zin van de Veertien Punten van Wilson, maar door zijn harde bepalingen, net als na de tweede oorlog tussen de Romeinen en Carthagers, een overwinnaarvrede: een ‘Carthaagse’ vrede.

Keynes had als liberaal politiekeconoom een duidelijke bedoeling met de uitgave van zijn boek. Hij was niet alleen van mening dat bij de Vrede van Versailles sprake was van een ‘Carthaagse’ vrede, maar ook van een vrede die ‘not practically right or possible’ was. Hij was van mening dat vooral de *hoogte* van de herstelbetalingen door Duitsland van grote invloed kon zijn op de politiek economische reconstructie van Centraal Europa. Het was zijn doel om tot een politiek-economische reconstructie van Europa te komen om zo Europa ‘als

Huizinga schreef over de vriendenclub in zijn studententijd ‘Wij waren vurige adepten van de “beweging van tachtig”, en deze leerde ons, de wetenschap ver beneden de kunst te stellen, ons ware leven was ons diepste binnenste te zoeken (wat een grote zegen was), en ook, om politiek en zulke zaken niet te malen (wat een grote fout was) geciteerd uit een brief door Leonhard Huizinga in, *Herinneringen aan mijn vader* (Den Haag 1963) 22. De liberale achtergrond van Huizinga is *indirect* terug te vinden. Bijvoorbeeld bij Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst* Menno ter Braak 1902-1940 (Amsterdam 2000) 211 waar hij tot de liberale intellectuelen gerekend wordt. En in, *Huizinga en de troost van de geschiedenis*: Verbeelding en rede (Amsterdam 1996) 90 ‘die ook bij Nederlandse liberalen als Johan Huizinga’. Dit boek is overigens ook door Léon Hanssen geschreven. Huizinga zag als cultuurhistoricus de, in zijn ogen, te beperkte doelstellingen en tijdsduur van politieke stromingen. Ook die van het liberalisme. Het was hem om ‘die geest’ te doen. Zie in deze ook het slot van de conclusies van dit werkstuk.

¹³ J. M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, (London 1920)

draagster van de mantel van de beschaving' te kunnen behouden.

De eerste druk van *The Economic Consequences of the Peace*, kwam in december 1919 van de pers en de eerste herdruk al een maand later in januari 1920. Het boek beleeft tot op de dag van vandaag herdrukken en is vertaald in diverse talen.¹⁴

Bij verschijnen bleek het boek meteen een bestseller. Dat het goed werd verkocht was voor Keynes een meer dan prettige bijkomstigheid, niet vanwege de auteursrechten, maar om zijn bedoeling met het boek. Keynes had zich als gedelegeerde op 7 juni 1919 niet zomaar teruggetrokken uit de onderhandelingen die tot de in zijn ogen Carthaagse vrede van Versailles zouden leiden. Naar aanleiding hiervan schreef hij dit boek met aanbevelingen over wat anders zou moeten en waarom het verdrag van Versailles met het oog op de toekomst van Europa herzien diende te worden.¹⁵

In zijn boekbespreking van juni 1920 in de *American Economic Review* steekt Clive Day in de inleiding van deze bespreking zijn mening over het karakter en de bedoeling van het boek van Keynes niet onder stoelen of banken: 'It is a political tract. Like the writings of Daniel Defoe and the *British Merchant* on the Peace of Utrecht, two hundred years ago, it is meant to rouse public interest and to force political action, and to reach that end it follows methods which are far removed from those of the strict scientist'.¹⁶

Keynes zou deze constatering van Clive Day niet hebben tegengesproken. Voor hem stond zijn visie van de naoorlogse reconstructie in een toenemend globaliserend Europa op het spel. Wat Keynes bij de onderhandelingen niet had kunnen bereiken, voor zover dat al in zijn vermogen lag, probeerde hij via dit boek bij te sturen waarvoor hij het invloedrijke deel van de publieke opinie wilde mobiliseren. Want ondanks de bepalende invloed van vooral de Franse minister-president Georges Clemenceau (1841-1929) op de vredesonderhandelingen, was Keynes van mening dat niet de 'grote mannen' in de geschiedenis de gebeurtenissen van het komende jaar zouden gaan bepalen maar de verborgen stromen 'by setting in motion those forces of instruction and imagination which change *opinion*. The assertion of truth, the

¹⁴ Robert Skidelsky noemt *Economic Consequences of the Peace* een van de meest invloedrijke boeken van de twintigste eeuw. Een uniek persoonlijk statement in de twintigste eeuwse literatuur. Keynes zette volgens Skidelsky de econoom op de troon: 'the economist's vision of welfare, conjoined to a new standard of technical excellence, were the last barriers to chaos, madness and retrogration'. In, *John Maynard Keynes* vol. 1 *Hopes Betrayed 1883-1920* (London 1983) p. 384.

Keynes had volgens Bertrand Russell het scherpste en helderste verstand dat hij ooit had gekend. Russell gaat in zijn autobiografie zelfs zover dat volgens hem de grote depressie was uitgebleven als de theorieën van Keynes door de financiële autoriteiten in de hele wereld zouden zijn geaccepteerd. In *Bertrand Russell Autobiografie*. Deel 1. 1872-1914 Vertaald door M. en L. Continuo (Amsterdam 1978) 86

¹⁵ Idem. 237. Keynes verstaat hier onder Europa het vasteland zonder Engeland. De problemen op het vasteland waren van een heel andere aard en grootte dan die in Engeland.

¹⁶ Clive Day, *The American Economic Review*, Volume: 10 Issue: 2 (June 1920) 299-312

unveiling of illusion, the dissipation of hate, the enlargement and instruction of men's hearts and minds, must be the means'.¹⁷

Keynes laat zich er in zijn boek niet over uit wat voor soort gebeurtenissen in dat komende jaar de geschiedenis kunnen gaan bepalen en ook niet waarom hij die voor dat komende jaar verwacht. Misschien hoopte hij op regeringswisselingen waardoor het verdrag alsnog gewijzigd zou kunnen worden.¹⁸ Of verwachtte hij binnen dat jaar van de 'verborgen stromen' een zodanige invloed op de Volkenbond dat via dit nieuwe instituut een herziening van het verdrag mogelijk kon worden? Verwachtte hij dat het door zijn boek op één noemer te mobiliseren gezond verstand het verdrag alsnog in de door hem gewenste richting zou kunnen wijzigen?¹⁹

In ieder geval was, zoals gezegd, het directe doel van het boek van Keynes: 'to show that the Carthaginian Peace is not *practically* right or possible.'²⁰ Volgens Keynes kon, zoals de Franse minister-president Georges Clemenceau (1841-1929) wilde, de klok niet meer teruggezet worden naar 1870. Weliswaar was er bij de vredesonderhandelingen naar de economische kant van de vrede gekeken, maar daarbij was volgens Keynes niet goed gekeken naar de economische factoren die de toekomst van Europa zouden gaan bepalen en waarmee bij de reconstructie van dat Europa rekening gehouden had moeten worden dan wel alsnog rekening gehouden zou moeten worden. 'Although the school of thought from which it springs is aware of the economic factor, it overlooks, nevertheless, the deeper economic tendencies which are to govern the future'.²¹ Redenen waarom het verdrag voor Keynes, met de Veertien Punten van Wilson als uitgangspunt, gewijzigd diende te worden. In deze Veertien Punten werd met die toekomst het meest rekening gehouden.

Keynes lijkt met zijn boek een meer vooruitziende oplossing te hebben dan de in zijn ogen misschien wel begrijpelijke, maar dan toch gedateerde, Carthaagse korte termijn oplossing die Clemenceau voor het probleem dat: 'If treated leniently, Germany would have the resources to stage a new aggressive war, and if treated harshly, a strong motivation to do so'.²² Een oplossing die past in de door Keynes gesignaleerde voor- en naoorlogse Europese civilisatie 'struggling forwards to a new order'.²³ Hij voorziet wat er zou kunnen gebeuren als het

¹⁷ Keynes, *Economic Consequences of the Peace*, 278

¹⁸ Idem, 240. Op deze pagina verwacht Keynes niet dat de Raad van Vier, ook als deze raad dat zou willen, op haar schreden terugkeert. Gemeend is: het verdrag zou herzien. Daarvoor zou de vervanging van de bestaande regeringen in Europa een bijna onmisbare voorwaarde zijn.

¹⁹ Idem. 1

²⁰ Idem. 33

²¹ Idem. 33

²² Jon Elster, *Closing the Books, Transitional Justice in Historical Perspective* (Cambridge 2004) 207

²³ Keynes, *Economic Consequences of the Peace*, 33

krachtenveld sterker zou blijken te zijn dan de oplossing van Clemenceau, waardoor deze oplossing in de ogen van Keynes en de door hem gesignaleerde strijd voor een nieuwe Europese orde eens te meer gedateerd lijkt.²⁴

Keynes bood met zijn boek niet alleen deeloplossingen, maar ook een concept aan voor een nadrukkelijk op de toekomst gerichte reconstructie van Europa.²⁵ Keynes had daarbij eigenlijk hetzelfde probleem als de, uit teleurstelling, door hem verguisde president Wilson met zijn Veertien Punten.²⁶ Namelijk hoe de directe spelers bij de vredesonderhandelingen van de juistheid van zijn ideeën te overtuigen waardoor zij hun individuele belangen opzij zouden schuiven en tegelijkertijd hierdoor het thuisfront niet in opstand zou komen. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat Keynes hiertoe zijn boek in dubbel opzicht wilde gebruiken. Enerzijds met de bedoeling om het denkend en invloedrijke gedeelte van de publieke opinie te mobiliseren om met zijn ideeën bij de directe spelers een herziening van het verdrag te kunnen bewerkstelligen. Anderzijds omdat hij dit invloedrijke gedeelte in staat achtte dan wel als een mogelijkheid zag om de noodzaak van deze herziening, met het oog op een steeds gemeenschappelijker wordende Europese toekomst, bij het thuisfront als noodzakelijk aanvaard te krijgen.

De Veertien Punten van Wilson of de Carthaagse vrede van Clemenceau?

Voor Keynes was volstrekt duidelijk dat in Duitsland een verkeerde mentaliteit aansprakelijk was geweest voor het op de kop zetten van de grondslagen waarop men in Europa leefde en bouwde en dat het daar een prijs voor moest betalen. In de inleiding van hoofdstuk 1 van *The Economic Consequenties of the Peace* schrijft Keynes: 'Moved by insane delusion and

²⁴ Idem, p. 33. 'The clock cannot be set back. You cannot restore Central Europe to 1870 without setting up such strains in the European structure and letting loose such human and spiritual forces as, pushing beyond frontiers and races, will overwhelm not only you and your "guaranties," but your institutions, and the existing order of your society'. Dit had betrekking op het door Clemenceau willen terug zetten van de klok naar 1870 en de gevaren die daar volgens Keynes voor Frankrijk in de relatie tot Duitsland in een veranderde wereld aan verbonden waren. Toch lijkt Keynes ook op een wijder strekking te wijzen met, zij niet genoemd, de revolutie in Rusland en haar uitstralings-effect als voorbeeld van deze losgebroken krachten. Vergelijk in deze ook voetnoot 13 en 28

²⁵ Keynes was zich daarbij bewust van 'a civilisation *in extremis*; of the mindless mob waiting its turn to usurp the collapsing inheritance; of the futility and frivolity of statesmanship'. In Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, volume one *Hopes Betrayed 1883-1920* (London 1983) 384

²⁶ Keynes brengt in zijn boek deze teleurstelling tot uiting in een dramatische beschrijving van Wilson als een man die in Europa als een soort verlosser werd gezien maar dit momentum in 'het moeras van Parijs' liet verdwijnen. pp. 34-47. Clive Day, die de onderhandelingen als lid van de Amerikaanse delegatie ook van nabij had meegemaakt, bestrijdt in zijn boekbespreking op pp. 311-12 de voorstelling van Wilson als een soort dove en blinde Don Quichote. 'The fact of the matter is that no man on earth could compose the conflicting interests and win a perfect peace'. In: Clive Day, *The American Economic Review*, Volume: 10 Issue: 2 (June 1920), 299-312

reckless self-regard, the German people overturned the foundations on which we all lived and built'.²⁷ In de inleiding van *Der Friedensvertrag von Versailles*, de Duitstalige uitgave van de hoofdpunten van *The Economic Consequences of the Peace* liet Keynes er geen misverstand over bestaan dat Duitsland een speciale verantwoordelijkheid voor deze in zijn ogen Europese 'burgeroorlog' droeg.²⁸ In Duitsland hadden de leidende personen in de weken die voorafgingen aan deze oorlog bewust geprovoceerd om de oorlog op een bepaald tijdstip te kunnen laten beginnen. Dat was volgens Keynes uit de intussen beschikbaar gekomen bronnen gebleken.²⁹ Daarbij zei Keynes ook dat hij de vrede voornamelijk vanuit het gezichtspunt van wijsheid en doelmatigheid bekeek maar dat hij daarbij het gezichtspunt van rechtvaardigheid niet uit het oog verloor.³⁰ Het was echter naar zijn mening onmogelijk een land verantwoordelijk te stellen voor alle factoren die tot een oorlog leiden maar dat deze oorlog ten minste voor een deel werd bepaald door het karakter van de internationale politiek, de onderlinge concurrentie, het militarisme (in Rusland, net als in Duitsland en Oostenrijk - Hongarije) als door het economisch -imperialisme.³¹

Dit zo zijnde liepen de woordvoerders van Frankrijk en Engeland met een effectuering van het resultaat van de onderhandelingen op hun beurt de kans de puinhoop, waar Duitsland mee begonnen was, compleet te maken. Hierdoor zou de gecompliceerde structuur waardoor de Europese volkeren konden werken en leven verder vernield kunnen worden.³² Voor Keynes moest men gezamenlijk meer op de toekomst van wereldvrede gericht zijn waarbij de overwinnaars geen echte morele reden hadden om zich op de borst te kunnen kloppen en was het beter dat zij zich oefenden in bescheidenheid en grootmoedigheid omdat zij zelf van dit door hen gepropageerde doel van een 'kruistocht voor de heiligheid van internationale verplichtingen' waren afgeweken bij het verdrag van Versailles.³³

Waarom zijn de overwinnaars van dit doel afgeweken en welke relatie is er met de zienswijze van Keynes dat de vrede van Versailles geen echte vrede was maar een Carthaagse vrede?

²⁷ Idem. 1

²⁸ Keynes gebruikt hierin de term 'burgeroorlog' regelmatig. Wat mijns inziens past in zijn beeld van een Europese civilisatie waarin de landen door met name economische krachten onvermijdelijk verder naar die, door hem genoemde, nieuwe Europese orde zullen toegroeien. Hier moest met gezond verstand op worden ingespeeld omdat het effect bij afwezigheid daarvan anders catastrofaal zou kunnen zijn. Vergelijk citaat en opmerking hierover in voetnoot 11 en het citaat waar voetnoot 28 naar verwijst.

²⁹ Idem. 6

³⁰ J.M. Keynes, *Der Friedensvertrag von Versailles* (Berlin 1921) 5

³¹ Idem. pp. 5-6. Wat zou betekenen dat Keynes het oneens is geweest met de 'Alleinschuld' voor Duitsland.

³² Idem. 1-2

³³ Idem. 7 Voorbeeld van een oproep tot een positieve gedragscode ten aanzien van houding van de overwinnaars ook omdat zij zelf afgeweken zijn van hun morele doelstelling. Op pagina 17 spreekt Keynes zelfs van 'der Betrug von Paris'.

De afwijking van het verheven doel van de geallieerden bij de onderhandelingen van het verdrag van Versailles werd voor Keynes in feite bepaald door twee mannen: Wilson en Clemenceau. Wilson die door Keynes aan het begin van de onderhandelingen nog werd gezien als de personificatie van de belofte van een nieuwe tijd en de grote kans op een vrede die voor alle partijen aanvaardbaar zou zijn en een vrede die bovendien gericht was op de toekomst. Gaande de onderhandelingen raakte hij steeds meer in hem teleurgesteld omdat Wilson het op de beslissende momenten bij de onderhandelingen af liet weten. Keynes zag van het momentum van de Veertien Punten, die als basis voor deze onderhandelingen zouden dienen, niets terecht komen. En daarmee van de kans op een op de toekomst gerichte zinvolle oplossing voor het probleem dat 'If treated leniently, Germany would have the resources to stage a new aggressive war, and if treated harshly, a strong motivation to do so'.³⁴

Clemenceau werd door Keynes gezien als een vertegenwoordiger van de verleden tijd. Clemenceau als de verdediger van de belangen van uitsluitend Frankrijk en uiteindelijk van de Franse belangen op korte termijn. Bij de onderhandelingen in de Raad van Vier leek Clemenceau een gematigde indruk te maken door zijn ministers die met harde voorstellen kwamen van het doorzetten van deze voorstellen af te houden. Bij de Raad van Vier sprong Clemenceau er voor Keynes vooral uit omdat deze wist wat hij wilde en alles tot het eind had doordacht.³⁵ In tegenstelling tot Wilson had Clemenceau bovendien een direct belang bij de onderhandelingen: de veiligheid van Frankrijk voor nu en zo ver mogelijk in de toekomst. Clemenceau ging daarbij uit van twee gedachten: ten eerste dat de Europese geschiedenis er een was van *prize-fighting* en ten tweede dat het machtsevenwicht tussen de twee landen na de Frans-Duitse oorlog van 1870-71 militair en economisch ten gunste van Duitsland was verschoven.

Bij *prize-fighting* wordt de Europese geschiedenis gezien als een geschiedenis waarin prijsvechten om de hegemonie de constante is. Hierbij wordt uitgegaan van de gedachte dat de menselijke natuur dezelfde is en zal blijven. Door de voorspelbaarheid van deze menselijke natuur zal de prijsvechterorde: dus de strijd om de hegemonie niet van karakter veranderen. Voor Keynes was de gerichtheid van Clemenceau op het einddoel van de onderhandelingen de verpersoonlijking van deze opvatting. Door deze opvatting stond Clemenceau, hoewel hij er, waarschijnlijk uit tactische overwegingen, lippendienst aan besteedde, sceptisch ten opzichte van de 'ideologie' van de Veertien Punten van Wilson en de oprichting van een

³⁴ Jon Elster, *Closing the Books*, 207

³⁵ Keynes, *Economic Consequences*, 26. Clemenceau domineerde de Raad van Vier waarin de onderhandelingen plaatsvonden. 'Clemenceau was by far the most eminent member of the Council of Four, and he had taken the measure of his colleagues. He alone both had an idea and had considered it in all its consequences'.

Volkenbond.³⁶ Hij zag de Veertien Punten van president Wilson daardoor eerder als een vergroting van de mogelijkheid van een sneller Duits herstel op weg naar de volgende prijsvechterraonde om de hegemonie, waarbij hij niet alleen de grotere aantallen van de Duitsers vreesde maar vooral de economische macht. Clemenceau wilde de klok naar 1870 terugdraaien en het sindsdien verstoorde machtsevenwicht tussen Frankrijk en Duitsland herstellen. Hij wilde dit doen door het verkleinen van het Duitse grondgebied en andere maatregelen om de veel grotere Duitse bevolking terug te brengen tot de voor dit machtsevenwicht betere verhoudingen. Maar hij wilde vooral het economische systeem, met zijn ijzer, steenkool en transport waarop de Duitse kracht na 1870 was gebaseerd, vernietigen. Zelfs al zou dit maar gedeeltelijk lukken dan zou de ongelijkheid in krachtsverschillen in de strijd om de hegemonie in Europa voor generaties zijn veiliggesteld.³⁷ Daarom wilde hij het ijzer smeden toen het nog heet was. Wat aan Franse kant leidde tot een cumulatie van eisen, met hierdoor toenemende irritatie aan Duitse zijde en daarmee de kans op een revanche,

³⁶ Idem. 31

(Johan Huizinga constateert dat 'Versailles' een enorme economische fout is geweest. Ook de politieke fouten waren groot, maar daarbij wordt zijns inziens vooral vergeten dat de vredemakers van 1919 vaak voor onoplosbare vraagstukken hebben gestaan. Huizinga vindt de oprichting van de Volkenbond als zodanig niet slecht, maar hij vindt de gedachte, om de contracterende medebroeders -mogendheden voor fatsoenlijke lieden aan te zien, die hun verplichtingen, zonder dwang- en machtsmiddelen, zouden nakomen, verbijsterend. Bovendien had president Wilson in 'noodlottigheidsstarrigheid Amerika's toetreding tot den Volkenbond en tot de vredetractaten onverbreekelijk aan elkaar gekoppeld en daarop stranden beide. De negen of veertien Amerikaanse Senaatsleden, wier stemmen de beslissing ten negatieve deden uitvallen, hebben een zoo zware schuld op zich geladen, als zelden op politieke personen is komen te rusten'. In *Geschonden wereld* een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving (Haarlem 1945) 122-125

Tien jaar eerder schrijft Huizinga *In de schaduwen van morgen*, een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd (Haarlem 1935) 'De wereld verdraagt den modernen oorlog niet meer. Hij kan haar enkel verminken. Vrede brengen kan hij niet meer. Want de geest der volken is zoo algeheel gemobiliseerd, en tevens zo vergiftigd, dat elke oorlog een ontzaglijk gestegen quantum haat moet achterlaten. De einduitslag van den wereldoorlog kon door de overwinnaars vrijwel worden gedictieerd. Alle staatsmanswijsheid was bijeen. En wat brachten zij tot stand? Ruwe amputaties en nieuwe complicaties, onoplosbaarder dan tevoren, een dracht van ellende en verwildering in de toekomst! Men heeft gemakkelijk smalen op de domheid van Versailles. Alsof eenige andere uitslag wijzer mannen en verstandiger daden had kunnen brengen'. p. 176.

Huizinga heeft hier een duidelijk andere mening dan Keynes.

³⁷ Idem. 32

De invloed van de Frans - Duitse (wereld)oorlogen op de Frans - Duitse machtsverhoudingen kan moeilijk overschat worden. Nog bij de invoering van de Euro speelde deze een rol. In een geheim protocol zou de, evenals George Clémenceau, socialistische Franse minister- president François Mitterrand (1916-1996) in 1989 tegen de toenmalige minister van buitenlandse zaken van de BRD Hans-Dietrich Genscher (1927) hebben gezegd 'Deutschland kann nur dann auf Wiedervereinigung hoffen, wenn es in einer starken Gemeinschaft steht'.

"Mitterrand wollte keine Wiedervereinigung ohne einen Fortschritt bei der Europäischen Integration, und das einzige Terrain, das vorbereitet war, war die Währung", zei de voormalige adviseur van Mitterrand en latere minister van buitenlandse zaken Hubert Védrine. De voormalige president van de Bundesbank Karl-Otto Pöhl was nog duidelijker: "Möglicherweise wäre die Europäische Währungsunion gar nicht zustande gekommen ohne deutsche Einheit."

In ruil voor de Duitse eenheid, invoering van de euro in Duitsland, Frankrijk en de andere EU-landen. *Prize fighting*, maar geen *prize fighting* in de klassieke betekenis meer!

In 'Historischer deal 'Mitterrand forderte Euro als Gegenleistung für die Einheit.' 'Spiegelonline Politik' 25-09-2010.

waardoor weer nieuwe garanties nodig waren, met als onvermijdelijk gevolg een Carthaagse vrede.³⁸ ‘He [Clemenceau] sees the issue in terms of France and Germany, not of humanity and of European civilization struggling forwards to a new order’.³⁹

Voor Keynes kon de klok voor Clemenceau ook niet teruggezet worden omdat er dan wel eens krachten kunnen zouden vrijkomen waarbij Clemenceau als het ware in zijn eigen mes zou kunnen vallen: ‘pushing beyond frontiers and races, will overwhelm not only you and your “guarantees”, but your institutions, and the existing order of your Society’.⁴⁰

Keynes zelf was diep teleurgesteld over de ontwikkelingen bij de onderhandelingen, waarbij zijns inziens vooral de geest van de Veertien Punten en daarmee het uitzicht op een betere naoorlogse reconstructie en toekomst voor Europa en niet voor Europa alleen in het ‘moeras van Parijs’ was verdwenen.⁴¹ Met de teleurstellende Carthaagse vrede van Clemenceau als uitkomst en daarmee een reconstructie van Europa zoals deze Keynes voor ogen stond verder weg en het gevaar van een negatief krachtenveld met wisselende uitkomsten voor Europa dichterbij.

Waarom was the Carthaagse vrede volgens Keynes ‘not practically right or possible’?

‘If we aim deliberately at the impoverishment of Central Europe, vengeance, I dare predict, will not limp. Nothing can then delay very long that civil war between the forces of Reaction and the despairing convulsions of Revolution, before which the late German war will fade into nothing, and which will destroy, whoever is victor, the civilisation and the progress of our generation’.⁴²

Met dit apocalyptische beeld van de toekomst van Centraal Europa als gevolg van de Carthaagse vredesbepalingen bij ongewijzigd beleid wees Keynes op de noodzaak van een reconstructie van Europa waarbij dit gevaar beperkt kon worden door Duitsland, onder bepaalde voorwaarden, een voortrekkersfunctie te geven bij de economische reconstructie van Centraal Europa.

Door de herstelbetalingen te koppelen aan de capaciteit van wat men in Duitsland redelijkerwijs kon betalen zou daarmee voor de Duitsers licht aan het einde van de tunnel zijn. Hierdoor zou voor de geallieerden ook de noodzaak van het onvermijdelijk moeten ingrijpen

³⁸ Keynes, *Economic Consequences*. 31-32

³⁹ Idem. 33

⁴⁰ Idem. 33

⁴¹ Idem. 58

⁴² Idem. 251

bij het niet kunnen of willen voldoen aan onmogelijke eisen overbodig worden. Nog afgezien van de vraag of iedere keer ingrijpen wel goed mogelijk was.

Door een matiging van de bepalingen voor kolen en ijzer zou de Duitse industriële capaciteit weer beter benut kunnen worden, waardoor het productieverlies, door de tot standgebrachte scheiding van politieke grenzen en de natuurlijke vindplaatsen van kolen en ijzer als bijvoorbeeld in Opper-Silezië, werd verminderd.⁴³

Door de naoorlogse ineenstorting van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Rusland en Turkije waren ook de lange economische grenzen verdwenen en was daarmee ook de beperking op de financiële afroming door douanerechten weggevallen. Deze lange economische grenzen waren vervangen door de economische en politieke grenzen van ongeveer twintig nieuwe onafhankelijke landen die ieder hun deel van de koek zouden willen. Deze landen zouden daardoor neigen naar protectionisme en eigen douanerechten. Wat weer kon leiden tot een economische verarming dan wel beperking van de economische mogelijkheden en de daaruit voortvloeiende welvaart voor alle partijen. Om deze verarming, gecombineerd met de uitvoering van de bepalingen van de Carthaagse vrede van Versailles bij ongewijzigd beleid, te voorkomen en daarmee de kans op het beeld van een hierboven apocalyptische toekomst te vermijden stelde Keynes in zijn boek een vrijhandelsunie voor. Een vrijhandelsunie die net zoveel voor de vrede en welvaart van de wereld zou kunnen betekenen als de in dit verband door Keynes zeker zo noodzakelijk geachte Volkenbond.⁴⁴

Een terugkeer in Europa naar de situatie van voor 1870, zoals Clemenceau wilde, was volgens Keynes, zoals hierboven al gezegd, gelet op de 'deeper economic tendencies which are to govern the future', alleen al om die reden een praktische onmogelijkheid en daardoor niet gerechtvaardigd.⁴⁵

Welke rol speelde de hoogte van de op te brengen herstelbetalingen voor Keynes?

De vraag over de hoogte van de herstelbetalingen lijkt een vraag die later vooral ingegeven is door een achterliggende vraag namelijk de vraag of het verdrag van Versailles, waarin de hoogte van de herstelbetalingen een belangrijk onderdeel vormde, heeft geleid, dan wel moest

⁴³ Idem. 249

⁴⁴ Idem. 249-50. 'A free trade union, comprising the whole of Central, Eastern and south-Eastern Europe, Siberia, Turkey, and (I should hope) the United Kingdom, Egypt, and India, might do as much for the peace and prosperity of the world as the League of Nations itself. Belgium, Holland, Scandinavia, and Switzerland might be expected to adhere to it shortly. And it would be greatly to be desired by their friends that France and Italy also should see their way to adhesion'.

⁴⁵ Zie voetnoot 19

leiden tot een revanche van Duitsland en daarmee tot de opkomst van Hitler met de Tweede Wereldoorlog als uitkomst.

Keynes had in zijn boek geschreven over wat hij, bij ongewijzigd beleid, in de toekomst van de vrede verwachtte. Dat deze verwachting zich ook daadwerkelijk zou voordoen daarvan kon Keynes uiteraard niet zeker zijn, maar deze verwachting achtte hij bepaald niet onwaarschijnlijk. Ook niet met betrekking tot de herstelbetalingen en de eventuele negatieve gevolgen hiervan, waarbij hij in 1919 de opkomst van Hitler als zodanig natuurlijk niet kon voorzien maar wel dat als deze herstelbetalingen, al of niet in combinatie met andere maatregelen, als te hoog en vooral als onrechtvaardig of zelfs levenbedreigend werden ervaren dit in Duitsland tot grote interne onrust zou kunnen leiden met verschillende negatieve mogelijkheden als uitkomst.

Dat de Duitsers herstelbetalingen moesten doen was voor Keynes nooit een punt van discussie geweest. Wel moest de beantwoording van de vraag over de hoogte van de herstelbetalingen voor Keynes passen in zijn plan van de naoorlogse reconstructie van Europa, waarbij hij voor Duitsland een rol zag weggelegd als economische motor en organisator van het herstel van Centraal Europa.

Wat konden volgens Keynes de Duitsers aan herstelbetalingen opbrengen?

Bij de beantwoording van deze vraag was Keynes niet uitsluitend uitgegaan van de vraag wat technisch haalbaar zou kunnen zijn. Hij had bij zijn inschatting van de Duitse capaciteit ook gekeken naar politieke, sociale, menselijke en economische factoren. Daarbij ging het hem niet om de vraag wat Duitsland onder iemand die de macht had om dat op te kunnen leggen had kunnen betalen, maar om de vraag wat van de mensen in Duitsland in deze verwacht kon worden. De vraag tot hoever zij bereid waren te betalen: 'under a government similar to those which existed in Britain and France'.⁴⁶ Dus als het ware bereid waren te betalen onder normale omstandigheden. Daarbij moest men de Duitsers bij de herstelbetalingen de duimschroeven niet te ver aandraaien om voldoende hoop te laten bestaan op een betere toekomst om daarmee in Duitsland het anders te verwachten gevaar van een revanche of een revolutie als in Rusland, met alle negatieve menselijke gevolgen van dien, te voorkomen. Duitsland zou dan ook nog eens als de door Keynes beoogde economische motor en organisator bij de reconstructie van Centraal Europa kunnen wegvallen!

Keynes was zich er ten eerste van bewust dat hij met zijn ideeën met betrekking tot Duitsland, dus ook met betrekking tot zijn opvattingen over de herstelbetalingen, een gok nam, zoals blijkt uit een praatje tot de leerlingen van Shrewsbury School op 11 juli 1920. Er

waren volgens hem twee mogelijkheden. Of de Duitsers hadden door de nederlaag hun lesje geleerd, of ze waren ongelooflijk slecht. Als dat laatste het geval zou zijn: 'Europe is finished and the mantle of civilisation will once more sweep onto other shoulders'.⁴⁷

De Amerikaanse historicus W. Schivelbusch beantwoordt de vraag over het wel of niet kunnen of willen betalen van de herstelbetalingen en daarmee de vraag of de Duitsers hun lesje van de nederlaag aan het westelijke front wel hadden geleerd zelfs eenduidig negatief. Hij komt in zijn boek tot de interessante these van het bestaan van een *surrogate army* waarmee hij niet alleen wil aantonen dat de vrees van Clemenceau voor een Duitse wederopstanding na de oorlog, maar dan als de toonaangevende Europese economische macht die het voor de oorlog ook was geweest, niet ongegrond was, maar dat dit surrogaat leger die oorlog nu met economische middelen voortzette.

De vraag van het al of niet kunnen voldoen aan de herstelbetalingen wordt door Schivelbusch bepaald door de voortzetting van eenzelfde va-banque politiek, het alles op een kaart zetten, als het Duitse leger aan het westelijke front onder leiding van Ludendorff had gedaan.⁴⁸

Volgens Schivelbusch had de Duitse oorlogsmachine in de oorlog niet uit één maar uit twee componenten bestaan: een militaire en een economische. De militaire component was na de oorlog weggevallen maar de economische niet. Door de herstelbetalingen die alleen betaald konden worden door een verhoging van de productie kwamen de economische leiders in een positie die niet veel verschilde van die van het Duitse militaire oppercommando. De economie ging na de oorlog volgens Schivelbusch opereren als een surrogaat leger. Dit surrogaat leger kende zelfs zijn eigen dolkstootlegende: de technologie had de oorlog niet verloren ondanks de tegenwerking door de militairen.⁴⁹

Gustav Stresemann (1878-1929), de Duitse minister van buitenlandse zaken, zag, volgens Schivelbusch, na de oorlog als geen ander de mogelijkheden in van een economische Realpolitik om met behulp van dit surrogaat leger de 'koude oorlog' over de herstelbetalingen te voeren.⁵⁰

Schivelbusch trekt in zijn boek dus de militaire va-banque politiek van Ludendorff door naar de naoorlogse economische politiek van Duitsland waarin hij bij de politieke leiders van

⁴⁶ Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, 33-34

⁴⁷ Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, 33

⁴⁸ W.Schivelbusch, *The Culture of Defeat: on national trauma, mourning, and recovery* (New York 2003) 257. Schivelbusch gaat bij dit onderwerp uit van een 'prize - fight' benadering van Duitse zijde.

⁴⁹ Schivelbusch, *Culture of Defeat*, 259

⁵⁰ Idem. 259

dit surrogaat leger dezelfde roekeloze ‘alles op een kaart’ houding bespeurde.⁵¹ In plaats van het inzetten van de ‘bloedpomp’ bij Verdun in 1916 werd nu het bijdrukken van bankbiljetten gebruikt. Dit om door economische destabilisatie Engeland en de VS er toe te dwingen Frankrijk zo onder druk te zetten dat het aan de Duitse verlangens van een herziening van de herstelbetalingen toe zou geven. Frankrijk zou zichzelf anders te gronde richten bij haar pogingen om haar eisen ingewilligd te krijgen.⁵² Ook deze *prize-fighting*, verloor Duitsland. Nu met zijn surrogaat leger aan het economische ‘front’. Ook deze va-banque politiek pakte verkeerd uit en leidde in Duitsland in 1923 tot de hyperinflatie met alle gevolgen van dien.

De vraag is of de va-banque politiek van Duitsland zoals Schivelbusch die ziet was ingegeven om minder herstelbetalingen te willen verrichten omdat men in Duitsland geen zin had om te betalen, of omdat men daar dacht door de hoogte van de herstelbetalingen verpletterd te worden, of dat deze economische va-banque politiek, net als de va-banque politiek bij Ludendorff, was ingegeven door de idee van een laatste, in dit geval economische, kans op een overwinning op Frankrijk. Vooral dat laatste lijkt bij Schivelbusch het geval, waarmee hij de schuld en de verantwoordelijkheid voor alle naoorlogse narigheid met de herstelbetalingen bij de Duitsers en hun, in meerdere opzichten, onverantwoordelijke mentaliteit legt.

Was Keynes zich dan niet bewust geweest van het risico dat hij, door zijn voorstel om met zijn, verhoudingsgewijs, gematigde herstelbetalingen Duitsland er weer bovenop te helpen, dit averechts zou kunnen werken? Zijn toekomstvisie van een grotere solidariteit van de Europese landen door een toenemende, vooral economische, onderlinge afhankelijkheid in Europa had daarmee meer weg van een illusie. De Carthaagse vrede van Clemenceau zou zelfs niet Carthaags genoeg zijn geweest. Keynes had het Wilson kwalijk genomen dat deze zijn Veertien Punten niet had weten te realiseren maar tegelijkertijd zou zijn eigen idealisme op drijfzand zijn gebouwd.

Uit bovenstaand praatje tot de leerlingen van Shrewsbury School blijkt dat Keynes zich terdege bewust was van het grote risico dat hij met zijn ideeën nam en welke negatieve gevolgen dat voor de praktijk zou kunnen hebben. Maar de vraag daarbij is hoe Keynes dit risico in de praktijk inschatte en hoe realistisch hij bleef ten aanzien van de haalbaarheid van zijn toekomstvisie voor de reconstructie van het vasteland van Europa en vooral de rol van het

⁵¹ Had Ludendorff als stafchef wel de directe macht en invloed die Schivelbusch hem toedicht? Ludendorff past met de van hem geciteerde uitspraken natuurlijk wel mooi in het plaatje van Schivelbusch’s vergelijking van de militaire en economische va-banque politiek tijdens en na de oorlog, maar de figuur en de invloed van de opperbevelhebber Von Hindenburg lijkt hij hierin buiten beschouwing te laten omdat deze minder aan dat beeld beantwoordt?

naoorlogse Duitsland daarin. Hield hij daarbij als het ware de vinger aan de pols? Controleerde hij ook of de Duitsers hun lesje hadden geleerd? Of waren ze bezig met hun surrogaat leger zoals Schivelbusch stelt? Dan zouden ze in de ogen van Keynes toch ongelooflijk slecht zijn geweest en zou Clemenceau eens te meer zijn slag thuis hebben gehaald.

‘He [Keynes] contributed directly to the British Treasury plan for settling the reparation problem at the end of 1922; and, through his friendship with the Hamburg banker Carl Melchior, acted almost as unofficial adviser to the German government in 1922-3, a curiously under-researched role’.⁵³ Het lijkt daarmee niet erg waarschijnlijk dat Keynes, die dus ook in Duitsland dicht bij het vuur zat, in dezelfde tijd de ontwikkeling van een economisch surrogaat leger, met dezelfde prijsvechters mentaliteit als bij het voormalige keizerlijke leger en de door Schivelbusch geschetste funeste invloed hiervan op de herstelbetalingen en daarmee op de inter-Europese verhoudingen, niet opgemerkt zou hebben. Hij zou deze ontwikkelingen uit hoofde van zijn functie ook gerapporteerd moeten hebben aan de Engelse regering. Keynes had dan tevens moeten constateren dat de Duitsers inderdaad ‘wicked’ waren. Daarmee zou ook een einde zijn gekomen aan zijn toekomstvisie voor Europa. Dat Keynes zulke ontwikkelingen in Duitsland niet geconstateerd en op zijn beloop gelaten zou hebben lijkt, gelet op zijn doelstelling om Europa ‘draagster van de mantel der beschaving’ te houden, niet erg waarschijnlijk. Keynes mocht dan voor ‘negentig procent’ pacifist zijn, maar vanaf 1933, met de benoeming van Hitler tot rijkskanselier, steunde hij de voorstellen voor de Engelse herbewapening tegen de ‘brigand powers’, Duitsland en Italië, volledig.⁵⁴

⁵² Idem. 258

⁵³ Robert Skidelsky, *Keynes*, (Oxford 1996) 25

⁵⁴ Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, vol. 3 *Fighting for Britain 1937-1946* (London 2000) 28

II José Ortega y Gasset (1883-1955) *Opstand der horden*

*Wie niet het gevaar van de huidige tijd in zijn handpalm heeft voelen trillen, wie niet doorgedrongen is tot in het hart van het bestaan, heeft niet meer gedaan dan zijn weke aanschijn strelend betasten*⁵⁵

Waar Friedrich Nietzsche op de ‘hitlijstjes’ van de essayist-journalist Menno Ter Braak (1902-1940) en prozaschrijver en dichter Edgar DuPerron (1899-1940) een tien kreeg voor de categorieën ‘talent’, ‘intelligentie’, ‘ziel’ en ‘ideeën’ kwam José Ortega y Gasset in hun rangorde niet verder dan een drie voor ‘talent’ en een zes-min voor ‘ideeën’.⁵⁶ Wat Du Perron in een brief aan Ter Braak van 3 december 1933 niet belette op te merken: ‘Politiek gesproken zou het voor ons intusschen een hemel op aarde zijn als Ortéga baas in Holland werd in plaats van Colijn of Mussert’.⁵⁷

De ‘Spaanse Huizinga’ José Ortega y Gasset werd geboren in Madrid op 9 mei 1883 in een liberale en intellectuele burgerlijke familie.⁵⁸ Zijn grootvader langs moeders kant was de eigenaar van de Madrileense krant *El Imparcial*, en zijn vader Don José Ortega y Munilla was journalist en directeur van die krant. Ortega y Gasset placht later nog wel eens te zeggen dat hij ‘geboren was op een rotatiepers’.⁵⁹

Meerdere boeken van de journalist en filosoof José Ortega y Gasset verschenen eerst in delen als krantenartikelen. Hij informeerde de lezer over de meest uiteenlopende zaken, ook over filosofie, en wilde de lezer daarover laten nadenken. Zo verscheen al in 1926 het waarschijnlijk meest bekende boek van Ortega y Gasset onder de titel *La Rebelión de las Masas* als feuilleton.

In 1933 werd het boek *La Rebelión de las Masas* op verzoek van uitgeverij H. P. Leopold in

⁵⁵ José Ortega y Gasset, *Opstand der horden* (Den Haag 1975, 15de druk) 57

⁵⁶ Léon Hanssen, *Sterven als een polemist*. Menno terBraak 1902-1940 (Amsterdam 2001) 182

⁵⁷ DBNL ‘Briefwisseling 1930-1940’. Deel 2. Menno ter Braak en E. du Perron. Verzorgd door H. van Galen Last (2008) 498. p.258

⁵⁸ In het najaar van 1932 ontmoet de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset de Nederlandse historicus Johan Huizinga voor het eerst bij de herdenking van Spinoza’s 300ste verjaardag in de Rolzaal op het Binnenhof in Den Haag. In 1935 weet een comité, waarin Huizinga en zijn achterneef, de essayist, Menno ter Braak (1902-1940) zitting hebben, Ortega y Gasset zo ver te krijgen dat hij in dat jaar in Nederland ook daadwerkelijk een serie lezingen geeft. Het *Voorbericht voor Franssen* schrijft Ortega in mei 1937 op kamer 7 van hotel Het Witte Huis in Oegstgeest, waarbij hij uitkijkt op de oude woonplaats van de door hem zeer geschatte filosoof Descartes. Van mei tot december 1937 verblijft hij in Oegstgeest, waarschijnlijk op uitnodiging van Huizinga. (Sinds het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog in 1936 leefde Ortega buiten Spanje) Huizinga prijst de filosofie van Ortega als ‘een baken in den storm dezer bewogen tijden’ en voor Ortega’s vertaler Jan Brouwer is Ortega zelfs ‘een gids voor de menschheid’. In, Frank van Hoorn, ‘Filosofie: Don Juan van de geest’ Elsevier, 4 april 2007

⁵⁹. Zonder bronvermelding vermeld door J.H. Walgrave in, *De wijsbegeerte van Ortega y Gasset*, Antwerpen 1967 vierde druk, p.9.

Den Haag door schrijver en vertaler Dr. Jan Brouwer van het Spaans in het Nederlands vertaald en de eerste druk werd door uitgeverij Leopold in 1933 uitgegeven.⁶⁰

Men hoeft het Spaans niet te beheersen om het verschil in gevoelswaarde en gewicht van de oorspronkelijke Spaanse titel *La Rebelión de las Masas* en de Nederlandse *De Opstand der horden* van de vertaler te kunnen aanvoelen. De opkomst van de massa was volgens Ortega y Gasset niet alleen niet geleidelijk verlopen maar door de rebellie van de massa werd dreigde daarbij ook de traditionele hiërarchie omvergeworpen te worden, wat door Brouwer met de keuze voor het woord ‘horde’ nog eens werd benadrukt.⁶¹ Het boek verscheen ook in Duitsland.⁶²

Hoewel Ortega y Gasset in het *Voorbericht voor Fransen* nog eens benadrukt dat ‘Opstand der horden’ geen boek is in klassieke zin, maar meer een verzameling krantenartikelen, lijkt de opzet van ‘Opstand der horden’ een tweedeling te kennen die bovendien complementair is. Misschien door de titel op het verkeerde been gezet en tegen de verwachting in laat Ortega y Gasset, na een lang *Voorbericht voor Fransen* waarin hij de doelstellingen van de uitgave van dit boek voor de Franse lezer en de gedateerdheid door de tijd van sommige hoofdstukken van zijn boek memoreert, in zijn boek eerst de gunstige kanten van de overwinning van de massa zien. Daarna stelt Ortega y Gasset de bedenkelijke kant van deze overwinning aan de orde: ‘het glooiend vlak waarop men zich bezwaarlijk staande houdt’.⁶³

Na bladzijde 85 spreekt hij, bij monde van de vertaler, daarom minder van ‘massa’ dan van ‘horde’ en soms van de ‘opstand der horden’ waarmee de eigenlijke uiteenzetting van de titel van het boek begint, zonder dat het eerste gedeelte van het boek daarbij weggelaten zou kunnen worden. Want de toestand van de tijd die Ortega y Gasset analyseert is naar zijn wezen dubbelzinnig. Niet alleen hebben alle kenmerkende trekken van de massa een dubbele verklaring -een gunstige en een ongunstige- die niet door de manier van kijken wordt bepaald, maar de toestand van de tijd is voor Ortega y Gasset tegelijkertijd ‘een tweevoudige macht

⁶⁰ Hier wordt gebruik gemaakt van de vijftiende druk uit 1975 van uitgeverij Leopold B.V. te Den Haag.

⁶¹ André Otto, ‘De skepsis voorbij’ (Over de spanning tussen *geest* en *macht* in het werk van Menno ter Braak) p.515 ‘Tirade’ Jaargang 40 DBNL 2008 Bovendien moet hier opgemerkt worden dat hoewel de betiteling hordemens anders doet vermoeden deze niet beperkt is tot een bepaalde bevolkingsgroep, maar dat de massa- of hordemens een bepaalde geestesgesteldheid is die zich overal kan voordoen, ook onder intellectuelen. Menno ter Braak over de vertaling door Brouwer in een brief van 29 Nov. '33 aan E. du Perron: ‘Over Ortéga accoord! Maar hij is zeker vulgairder door de vertaling, dat heeft Brouwer mijzelf toegegeven. Overigens, *waren* er maar zulke vulgaire geesten in Holland!. DBNL ‘Briefwisseling 1930-1940’. Deel 2. 495. P. 253

⁶² Volgens Jacques de Kadt heeft Ortega y Gasset de soldatenopstand in Duitsland rond 1933, die een vorm van de opstand der horden was, niet voorzien. De Kadt in zijn boek uit 1939 (!) dus wel. In, Jacques de Kadt *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1980, derde druk) 160. Hier moet toch worden opgemerkt dat het boek ‘Opstand der horden’, een bundel krantenartikelen is. Krantenartikelen die in 1926(!) gepubliceerd werden.

⁶³ José Ortega y Gasset, *De opstand der horden* (Den Haag 1975, vijftiende druk) 84

van zege of dood'.⁶⁴

Het boek wil een eerste stap zijn om meer inzicht te krijgen in het probleem van de hedendaagse mens.⁶⁵ Het wil een discussie stuk zijn, net als de artikelvorm waarin het in 1926 in een Madrileense krant verscheen. Ortega y Gasset schetst in *De opstand der horden* een lange termijn ontwikkeling. Een ontwikkeling met -mogelijke- consequenties die zich, bij ongewijzigd beleid, kunnen voordoen. Het boek heeft geen politieke bedoeling.⁶⁶

Door de overheersing van de massamens, of 'hordemens', moet de belangrijke vraag worden beantwoord of deze 'mensensoort' nog wel kan veranderen. Evenals de vraag of de massa's, zelfs als zij dat zouden willen, het persoonlijke leven kunnen wekken.⁶⁷

Steile Europese bevolkingsgroei. Oorzaken, en welke gevolgen?

*'Hetgeen vroeger nooit een moeilijkheid was, is dit thans bijna onophoudelijk: een plaats te vinden'*⁶⁸

Als uitgangspunt voor zijn boek gebruikt Ortega y Gasset de bevolkingscijfers van de Duitse econoom Werner Sombart (1863-1941) en hij verbindt aan die cijfers een even simpele als verrassende conclusie. Een conclusie die grote gevolgen voor richting en toekomst van de Europese cultuur heeft.

Ortega y Gasset constateert dat in iets meer dan een eeuw tijd, van 1800 tot 1914, de Europese bevolking - in drie generaties- van 180 miljoen naar 460 miljoen is gestegen. In de 1200 jaar daarvoor was de bevolkingsgroei niet verder gekomen dan 180 miljoen mensen.

Terwijl men zich in Europa verbaast over de groei van de bevolking van een nieuw land als de Verenigde Staten, zou men zich eigenlijk moeten verbazen over wat echt verbazend is, het geboortecijfer in Europa. De bevolking in Europa is veel sneller toegenomen dan die in de VS. Sterker nog, voor Ortega y Gasset is de VS zelfs voortgekomen uit overtollige

⁶⁴ Ortega y Gasset, *Opstand der horden* 119

⁶⁵ *Opstand*, 33

⁶⁶ Als liberaal hecht Ortega y Gasset natuurlijk aan de uitwisseling van gedachten en argumenten. Maar als geen ander lijkt hij zich bewust van de macht van de publieke opinie. Niet alleen omdat hij uit het krantenbedrijf komt. Hij is van mening dat niet de macht, maar de publieke opinie de grondslag vormt waarop de heerschappij in de menselijke samenleving berust! Hij noemt deze 'wet', in vergelijking met Newton 's wet van de zwaartekracht, de *wet van de publieke opinie* als de universele gravitatie van de politieke geschiedenis. Zonder haar zou volgens Ortega y Gasset ook de wetenschap van de geschiedenis niet mogelijk zijn. Bestaat de openbare mening niet, dan wordt een vacuüm meestal ingenomen door geweld. In José Ortega y Gasset, *Opstand* 171-173

⁶⁷ Idem. 33-34 Deze vragen worden in dit boek niet beantwoord. Het boek wil een eerste stap zijn om meer inzicht in het probleem van de hedendaagse mens te krijgen.

⁶⁸ Idem. 47

Europeanen!⁶⁹

Wat had die groei veroorzaakt en welke gevolgen bracht die groei met zich mee? Welke verklaring geeft Ortega voor deze steile bevolkingstoename?

De verklaring voor de grote toename van dit ‘menselijk gewas’ wordt door Ortega y Gasset gevonden in de liberale democratie en de techniek. Waarbij de combinatie van deze twee fenomenen misschien nog wel groter is dan hun aparte optreden. Voor Ortega y Gasset is de liberale democratie de hoogste verschijningsvorm van openbaar leven tot nu toe, en deze is gebaseerd op de techniek. Deze liberale democratie is misschien niet de beste levensvorm die men zich kan voorstellen, maar een andere, betere, vorm zou de kern hiervan in ieder geval in zich moeten opnemen. Zou deze, of welke levensvorm dan ook, lager komen te staan dan die van de negentiende eeuw, dan moet dit volgens Ortega y Gasset zelfs beschouwd worden als ‘zelfmoord’. Een geestelijke zelfmoord, die men in feite aan zichzelf te wijten heeft.

Door het enorm toegenomen aantal mensen spreekt Ortega y Gasset over de ‘hordemensen’. De hordemensen ontwikkelen een eigen geestelijke dynamiek, of misschien wel de afwezigheid daarvan. Zij hebben hun status weliswaar te danken aan de beginselen van liberale democratie en techniek. maar zullen, door hun toenemende invloed, die beginselen in direct gevaar brengen.⁷⁰ Ortega y Gasset spreekt over hordemensen, maar noemt zich niet de eerste die de opkomst van de hordemens constateert. Als eerste zag de Pruisische filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) al dat ‘de horden naar voren drongen’. De Franse socioloog Auguste Comte (1798-1857) meende dat, zonder een nieuwe geestelijke macht, een ramp stond te gebeuren en de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900) voorzag de ontwikkeling van het nihilisme over de volle breedte.⁷¹

Ortega y Gasset is er van overtuigd dat de geschiedenis in zekere mate voorspelbaar is. Dat, met een variant op Huizinga, de toekomst zijn ‘schaduw vooruit werpt’. Ortega y Gasset merkt nuchter op dat als de toekomst niet al voor een deel uit de verte te zien zou zijn, men ze ook niet zou kunnen begrijpen als zij verwezenlijkt is, of verleden tijd geworden.⁷² Wil men zijn eigen tijd goed zien, dan moet je die van een afstand bekijken. De afstand is dan altijd

⁶⁹ Idem. 88-89

⁷⁰ Idem. 90-91

⁷¹ Idem. 93

⁷² Idem, 93 Ortega y Gasset gelooft niet in het determinisme van de geschiedenis. Hij gelooft wel dat alle leven, dus ook het verloop van de geschiedenis, bestaat uit ‘ogenblikkelijke opwellingen, die onderling in onafhankelijke verhouding staan, zo dat de werkelijkheid van weifelend karakter is, de realiteit *piétine sur place*, zonder te weten voor welke der verschillende mogelijkheden zij zal beslissen. Dit lijkt op gespannen voet te staan met zijn conclusie dat als de toekomst niet reeds voor een deel uit de verte te zien was men ze ook niet zou kunnen begrijpen als zij verwezenlijkt was of verleden was geworden.

zover ‘dat men de neus van Cleopatra niet kan onderscheiden’.⁷³

Wat is, met betrekking tot de massa- of hordemens, de stelling van Ortega y Gasset? De stelling van Ortega y Gasset is dat de hordemens als ‘een indringer van beneden af,’ als een barbaar, de ingewikkelde Europese beschaving *begint* te overheersen.⁷⁴ Ortega y Gasset is het in dit opzicht eens met de Duitse industrieel en schrijver Walther Rathenau (1867-1922) die dit fenomeen ‘den verticalen Einfall der Barbarei’ noemt.⁷⁵ Voor Ortega y Gasset reden te meer om deze hordemens, die het orgaan is van het ‘hoogste goed en het ergste kwaad’, door en door te willen leren kennen.⁷⁶

Welke eigenschappen heeft deze massa en kunnen deze eigenschappen een gevaar voor de cultuur zijn?

*Hij beheerst alle dingen, maar is geen heer van zichzelf. Hij ziet weg nog richting te midden van zijn eigen overvloed.*⁷⁷

Hij heeft alle gaven, behalve de gave er gebruik van te maken. Hij maakt zich niet druk over de toekomst, omdat die voor hem geen geheimen of verrassingen kent. De gedachte aan een teruggang in niveau komt in hem niet op. Hij leeft in een eeuwig heden.⁷⁸

Dat zou geen probleem hoeven zijn, ware het niet dat deze houding met zich meebrengt dat men geen verstrekkende plannen of idealen meer heeft. Eigenlijk zegt Ortega y Gasset ‘niet

⁷³ Idem. 94

⁷⁴ Idem. 129. Vergelijk in dit verband de al eerder genoemde opmerking van Robert Gellately in, *Lenin, Stalin, and Hitler: the age of social catastrophe*, dat Hitler, maar ook Lenin en Stalin omhoog konden komen door de grote veranderingen die door de sociale catastrofe van de Eerste Wereldoorlog waren veroorzaakt. Onder normale omstandigheden zouden zij niet zover zijn gekomen en hadden zij de staatsmacht nooit kunnen veroveren.

⁷⁵ Opstand der horden en ‘den verticalen Einfall der Barbarei’ zijn voor Ortega y Gasset identiek. Toch doet zich de vraag voor waardoor deze inval verticaal plaats vindt. Hier kan gedacht worden aan het einde van de algemene onderwijsvorming door de overheid. Onderwerp in Ortega y Gasset’s: ‘De taak van de universiteit (Den Haag 1959) en hoofdstuk X11, Het ‘barbarisme der specialisatie’, in ‘Opstand der horden’. De nog steeds bestaande *studium generale* kan gezien worden als een uitvloeisel van wat Ortega y Gasset voor ogen stond bij de opleiding van studenten in de algemene beginselen van wetenschap.

Opm. Huizinga laat zich, *In de schaduwen van morgen* niet uit over het barbarisme van de specialisatie, maar houdt zich in zijn boek ten eerste bezig met het algemene cultuurniveau, waarbij hij ook naar de rol van de wetenschap kijkt. Hij drukt de verhouding tussen de drie functies van de wetenschap: opvoeding, kennistoename en technische toepassing, uit in verhoudingsgetallen. Hij verbindt hier de conclusie aan dat de verhoudingen tussen deze drie functies rond 1935 volledig verschoven zijn in vergelijking met de negentiende- en zeker de achttiende eeuw. Zeer ten nadele van de opvoeding van de gemeenschap ‘tot zuiverder beschaving’. Zie p. 46 van dit werkstuk.

⁷⁶ Idem. 92

⁷⁷ Idem. 82 het gaat hier uiteraard over een gemiddelde, in vergelijking tot een tijd waarin zich een en ander niet voordeed.

⁷⁸ Idem. 84. Huizinga denkt hier net zo over. Vergelijk p. 50 van dit werkstuk.

kan hebben'. En wel om twee redenen. Het gaat prima zo en het zal alleen maar beter worden en hoezo ideaal, of levenstaak, voor wat, voor wie? Wie geeft het voorbeeld van hoe het anders zou kunnen? De leidende minderheden, de elite, laat het af weten. Hier verbindt Ortega y Gasset de conclusie aan dat de opstand der horden altijd gepaard gaat met de verslapping van die 'minderheden', die zich aan hun verantwoordelijkheden onttrekken.⁷⁹

De liberale democratie is voor Ortega y Gasset de staatsvorm waarin de wens tot samenleving het sterkst tot uiting is gekomen. Zij heeft het besluit om met de naaste rekening te houden tot het uiterste doorgevoerd. Dit ziet Ortega y Gasset als de grondslag van beschaving en vooruitgang. Terwijl beschaving juist de wens tot samenleving is, heeft barbaarsheid daarentegen de neiging tot het verbreken van de gemeenschap.⁸⁰

Voor Ortega y Gasset is het stoffelijke bestaan van de door de negentiende eeuw voortgebrachte massamens, vergeleken met de levensomstandigheden voor die tijd, bijna volmaakt te noemen. Er zijn geen standen en klassen meer, en de massamens is met alle mensen gelijk voor de wet.⁸¹

Voor Ortega y Gasset is de echte omwenteling van de negentiende eeuw gelegen in het feit dat de levensomstandigheden van 'de kleine man', dus van de grote hoop van de maatschappij, die in de daaraan voorafgaande eeuw bepaald werden door verdrukking, beperking en afhankelijkheid, bijna volmaakt lijken. Het openbare leven werd daardoor ondersteboven gekeerd, zonder dat sprake was van een opstand tegen de bestaande orde. Deze omwenteling leidt volgens Ortega y Gasset tot het invoeren van een nieuwe bestaansorde die alles wat was, ontwricht.⁸²

Ortega y Gasset constateert dat deze wereld geen beperkingen en grenzen meer kent en niemand dwingt om iets te doen waar hij zelf schade van zou kunnen ondervinden, of zich zou moeten beperken. Zij zweept de begeerten op, en de mens wordt in de waan gekoesterd dat morgen alles nog mooier en groter kan zijn dan vandaag. Wat wil een mens nog meer, zou je zeggen? Maar daar hangt voor Ortega y Gasset toch een prijskaartje aan. De eerste eigenschap van de horde of massamens is de vrije ontplooiing van zijn driften en begeerten. De tweede,

⁷⁹ Idem. 84 Interessant is natuurlijk de vraag waarom deze elite het af laat weten. Bezigt met dezelfde dingen als de hordemens, want zelf ook hordemens?

⁸⁰ Idem. 117. De consequenties van dit denken vormen het uitgangspunt bij de analyse, reconstructie en regeneratie plannen van Keynes, Ortega y Gasset en Huizinga. Reden voor hen om in het 'liberale kamp' te blijven, omdat een - beter- alternatief niet voorhanden is. En niet omdat zij tot de 'deftigheid in het gedrang' (De Kadt) zouden behoren. Door Ortega y Gasset en Huizinga weg te willen zetten als 'cultuurpessimisten' is het de vraag of men ten diepste begrepen heeft waar het hen om te doen was en wat er voor hen op het spel stond.

⁸¹ Idem. 95

⁸² Idem. 96 Ortega signaleert wat -toen- een nieuwe ontwikkeling was, maar - nu- vanzelfsprekend. Wij kijken in retrospect. Ortega signaleert niet alleen, maar verbindt hier - mogelijke- consequenties aan. Hij is niet vrijblijvend, maar wil geen absolute conclusies trekken. In zijn opvatting kan het immers ook anders lopen.

de grote ondankbaarheid ten opzichte van alles wat zijn bestaan nu juist zo heeft vergemakkelijkt. Twee eigenschappen die normaal terug zijn te vinden bij een verwend kind dat zijn eigen grenzen niet kent. Pinocchio in Luilekkerland⁸³

Dit verwend kind lijkt op de vergenoegde *fijs de famille*, de erfgenaam die zich uitsluitend als erfgenaam gedraagt.⁸⁴ De massamens is voor Ortega y Gasset evenwel niet identiek met dit verwend kind. Waarom niet? De massamens gaat voor hem dieper in betekenis en strekking.⁸⁵ Deze massamens twijfelt, als de nieuwe Adam, geen moment aan zichzelf. Hij voelt zich een volmaakt wezen. Zijn vertrouwen in zichzelf is, net als bij de ‘oude’ Adam, paradijsachtig.⁸⁶ Van geslacht op geslacht voelde hij zich beperkt en moest hij steeds rekening houden met datgene wat hem beperkte. Dat is nu fundamenteel veranderd! Leven is nu, nergens meer paal en perk vinden, en rustig aan zichzelf overgelaten zijn. Praktisch niets is meer onmogelijk. In niets schuilt gevaar en in beginsel is niemand boven of onder een ander geplaatst.⁸⁷ Deze mens is gewend om zich op geen andere macht te beroepen dan op die van zichzelf.

Niet zozeer vanwege het aantal noemt Ortega y Gasset deze vorm van mens-zijn *massamens*, maar vooral om het gemis aan persoonlijke spanning. Er zijn altijd massamensen geweest maar het verschil is te vinden in het gegeven dat deze massamens de enkelingen wil verdringen die daar boven uitsteken. Mensen die ‘er boven uitsteken’ wil hier zeggen: mensen die niet pas beginnen te reageren op druk van buitenaf, wat de meeste mensen doen als zij een inspanning moeten leveren, maar mensen die *uit zichzelf* iets willen doen.⁸⁸

De massamens is zichzelf genoeg. In tegenstelling tot de massa die er altijd geweest is wordt de -nieuwe- massa gekenmerkt door geslotenheid en on-leerzaamheid. Juist doordat de wereld en het leven zich wijd open hielden voor de gemiddelde mens, heeft diens *ziel* zich gesloten. Ortega y Gasset meent dat juist in de geslotenheid van de ziel van deze gemiddelde

⁸³ Ook hier signaleert Ortega iets geheel nieuws, dat wil zeggen nieuw in de negentiende eeuw. In dit verband is brief 47 ‘Meesters en slaven’ van Seneca gericht aan Lucilius aardig. (Ortega y Gasset zou hier misschien van gezegd hebben dat ‘onze geschiedenis tot hetzelfde hoofdstuk is gekomen’ p. 200) Seneca, Romeins schrijver en stoïcijns filosoof van ongeveer 1 v. Chr. tot 65 n. Chr., schrijft daarin onder andere ‘we zijn snel aangebrand vanwege ons luxe leventje: alles wat niet naar onze zin is wekt onze woede. We zijn ons als koningen gaan gedragen. Ook die vergeten hun eigen kracht en andermans zwakte en gaan razen en tieren alsof ze onrecht hebben geleden, een gevaar dat ze dankzij hun riante positie allerminst lopen. Dat weten zij ook wel, maar ze grijpen de gelegenheid aan om schade toe te brengen -daarom klagen ze. Ze lijden onrecht om onrecht te doen’. In, *Seneca, leren sterven* brieven aan Lucillius, Vertaald door Vincent Hunink (Amsterdam 2004) 40-41

⁸⁴ *Opstand*, 141. Huizinga hanteert hier de term ‘puerilisme’. In *In de schaduwen* is hoofdstuk xvi gewijd aan puerilisme.

⁸⁵ Idem. 143

⁸⁶ Idem. 110

⁸⁷ Idem. 101

⁸⁸ Idem. 106

mensen, de opstand van de massa' s ligt. Die 'opstand' is het grote probleem⁸⁹ Waar uit zich dat in? Bij deze massa ontbreekt de zorg en de aandacht voor wat buiten haar ligt en het maakt niet uit of het daarbij om feiten of personen gaat. Ortega y Gasset vraagt zich af en betwijfelt of deze massamens in staat zou zijn om zelf die organisatie tot stand te brengen en in stand te houden, die aan zijn bestaan de ontplooiing en inhoud heeft gegeven waarop hij zijn status baseert.⁹⁰

In politiek opzicht zou die on- leerzaamheid niet zo'n probleem zijn, ware het niet dat deze het gevolg is van een dieper gelegen en beslissende on- leerzaamheid in intellectueel, en moreel opzicht.⁹¹ Daardoor heeft de massamens verleerd om te luisteren, en claimt hij voor zichzelf het recht van banaliteit en legt dit in het openbare leven aan anderen op. De massamens luistert niet, maar oordeelt en spreekt zich uit over van alles en nog wat.⁹²

Is het dan geen voordeel dat de massamensen ideeën hebben en dat zij ontwikkeld zijn? Nee dus, want de ideeën van de gemiddelde man zijn geen waarachtige ideeën en bovendien is zijn bezit van deze ideeën geen cultuur, want cultuur vereist een instelling die er op gericht is waarheid te willen ontdekken, waarbij spelregels horen die aanvaard dienen te worden. Er is geen cultuur als er bijvoorbeeld geen beginselen van burgerlijke rechtsgeldigheid zijn. Als die vereisten ontbreken is er geen sprake van cultuur, maar van de heerschappij van barbaren. De barbaarsheid bestaat juist in de afwezigheid van normen en de kans van beroep.⁹³

De oorzaak van de 'opstand' van de massa ligt dus in de 'geslotenheid van de ziel' van de gemiddelde mens. Voor Ortega y Gasset het probleem waarvoor de mensheid zich geplaatst ziet.⁹⁴

De Staat als bedreiging van de Europese beschaving?

*De steiger maakt zichzelf eigenaar van het huis en betreft het*⁹⁵

Naast bovengenoemde problemen en gevaren is van de gevaren die de Europese beschaving bedreigen de staat, als zichtbaarste en bekendste product van die beschaving, volgens Ortega

⁸⁹ Idem. 109

⁹⁰ Idem. 102-103

⁹¹ Idem. 108

⁹² Idem. 111

⁹³ Idem. 113 Huizinga kan het met Ortega's opmerking over ideeën en waarheid niet oneens zijn. Zeker gelet op zijn opmerking over algemeen onderwijs, wat onderwijs kan maken. *In de schaduwen van morgen* p. 63. Voor Huizinga is het zoeken naar waarheid tevens een voorwaarde om tot wijsheid te kunnen komen.

⁹⁴ Idem. 109 Door de geslotenheid van de ziel kent de 'nieuwe Adam' geen twijfel. Dit verhindert de ontdekking van de eigen ontoereikendheid, die voorwaarde is om geestelijk verder te kunnen komen.

y Gasset het grootste gevaar. Zoals alle andere gevaren die deze beschaving bedreigen is ook dit gevaar uit haar zelf voortgekomen. Waarbij bedacht moet worden dat de staat als een verworvenheid van diezelfde beschaving gezien moet worden. Ortega y Gasset ziet in deze een duidelijke parallel met de ontwikkeling van de wetenschap. Net als bij de ontwikkeling van de wetenschap leidt de vruchtbaarheid van haar uitgangspunten tot een geweldige vooruitgang. Deze vooruitgang maakt de specialisatie noodzakelijk, en juist de 'barbaarsheid' van het 'specialisme' dreigt de wetenschap te verstikken omdat zij het zicht op de grote lijnen en het karakter van de wetenschap als wetenschap te niet doet dan wel beperkt. Ditzelfde gebeurt met de staat.⁹⁶ De massamens bewondert de staat, hij weet zich er door beschermd en hij identificeert zich er op een bepaalde manier mee. De massamens ziet volgens Ortega y Gasset in de staat een anonieme macht en omdat hij zichzelf ook anoniem voelt, gelooft hij dat de staat zijn bezit is. 'De staat ben ik'. Bij elk probleem zal de massamens geneigd zijn te eisen dat de staat dit probleem verhelpt. Het grootste gevaar voor de beschaving is de inlijving van het leven in de staat, de staat die zich met alle dingen in het maatschappelijke leven bemoeit. Het gevaar is dat de spontaniteit van de maatschappij door de overheid teveel wordt beperkt. De maatschappij zal moeten leven voor de staat. Het verheffen van de staat als het enige machtsmiddel in en over de maatschappij, is het geweld en de directe actie, als die tot enig richtsnoer zijn geworden. In en door de staat handelen de massa's voor zichzelf. Ter illustratie denkt Ortega y Gasset aan Mussolini. Met de nodige ingewikkelde economische en juridische problemen voor de boeg vreest Ortega y Gasset dat onder de heerschappij van de horden (er wordt in dit geval bewust niet van massa gesproken) de staat ertoe kan overgaan de onafhankelijkheid van de enkeling, van de groep te beëindigen waardoor de hele toekomst kan veranderen.⁹⁷

Wat in de negentiende eeuw een bijkomstigheidsleek, namelijk de staat als

⁹⁵ Idem. 167

⁹⁶ Idem. 161

⁹⁷ Idem. 164-168. Ortega y Gasset noemt hem niet, maar lijkt de consequentie te trekken uit een ontwikkeling die Alexis De Tocqueville (1805-1859) in zijn boek, *L'ancien Régime et la Révolution* (1856) signaleert. De Tocqueville was er van overtuigd dat de gecentraliseerde staat van Napoleon I de kern van het probleem vormde. Bij zijn onderzoek ontdekte hij dat deze centralisatie van de staat het sluitstuk was van een proces dat al ver voor de revolutie tijdens het *Ancien Régime* was begonnen. In plaats van een breuk met dat verleden bewees hij dat er juist sprake was van continuïteit.

Jacques de Kadt maakt in noot 53 de opmerking 'Wie het Tweede Keizerrijk (Napoleon III) met het 'Derde Rijk' vergelijkt, ziet direct wat een geweldig grote vrijheid het 'Bonapartisme' de bevolking nog laat'. In, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Deze noot staat vermeld op pagina 352 van zijn boek en slaat terug op tekstpagina 288. Het probleem van de 'volledige controle' van het collectief wordt volgens De Kadt in de Sovjet-Unie nagenoeg opgelost. Idem. 288.

Huizinga wijst in 1935 (!) op de consequenties van een ander en nieuw gevaar van de staat: de *amorele* staat van de Duitse jurist Carl Schmitt (1888-1980), met zijn fundamentele verschil tussen 'boosheid' en 'haat'. Zie pp. 51-52 van dit werkstuk.

nachtwakersstaat, maakt deze zichzelf nu, ten koste van de maatschappij, tot hoofdzaak: ‘de steiger maakt zichzelf eigenaar van het huis en betreft het’.

Toch is de opvatting over de staat bij Ortega y Gasset dubbelzinnig. Hij onderkent enerzijds de gevaren die van de staat uit kunnen gaan, gevaren die uiteraard vermeden of beperkt dienen te worden, anderzijds ziet hij niet alleen de duidelijke voordelen van de staat, maar ook haar mogelijkheden tot transformatie naar een nieuwe, hogere, vorm. *In concreto*: de transformatie van de zelfstandige Europese natiestaten tot een ‘Europese Unie’.⁹⁸

Naar een nieuwe moraal?

Een ander groot probleem voor Ortega y Gasset, misschien wel het grootste, is zijn constatering dat Europa geen moraal meer heeft. De zogenaamde ‘nieuwe moraal’ waar jongeren over spreken heeft voor hem een immorele bijklank en lijkt meer een middel om geen enkele verplichting te aanvaarden, maar wel alle rechten op te eisen. Voor Ortega y Gasset heb je pas ‘recht op rechten’ als je wat gepresteerd hebt en niet eerder. De ‘uitstekende’ enkeling daarentegen levert een door niets of niemand gedwongen inspanning. Ortega y Gasset noemt deze mensen dan ook: de uitgelezen mensen, de edelen, de enige zelfhandelende mensen die niet alleen maar reageren. Voor deze mensen is het leven een voortdurende spanning en oefening: *askesis*. Het zijn de asceten.⁹⁹

Wat Ortega y Gasset eigenlijk het meest dwarszit is dat de jongeren, die over een ‘nieuwe’ moraal spreken, een verplichting als wellevendheid, waarachtigheid, en voor Ortega zelf het belangrijkste: de eerbied of achting voor de hoger staande mensen, van zich af zetten.¹⁰⁰

De massamens kent in zijn algemeenheid geen moraal. Moraal is voor Ortega y Gasset het gevoel van onderdanigheid aan iets, het bewustzijn van te moeten dienen en van

⁹⁸ Idem. 217 en 223-225

⁹⁹ Idem. 106 Ascese om *adel van geest* te bereiken. Vergelijk Huizinga ‘s ‘nieuwe’ ascese. Zie p. 53-54 van dit werkstuk.

‘In ieder geval moet men, om deze polariteit (van massa tegenover élite) te kunnen stellen, de termen élite en massa losmaken van hun sociale basis, en ze enkel opvatten als geesteshoudingen. Zo heeft immers ook Ortega y Gasset het bedoeld in zijn, *Rebelión de las masas*’. In, Johan Huizinga, *In de Schaduwen van Morgen* een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd (Haarlem 1935) 199

In een interview van Menno ter Braak met Ortega y Gasset, naar aanleiding van een van diens lezingen in Nederland, antwoordde Ortega op een vraag over zijn opvattingen over ‘elite’: “Wanneer ik dus zeg, dat de elite in het verborgen moet werken, dan bedoel ik daarmee de intellectuele elite, en ik geef daarmee te kennen, dat zij zich vergiste, toen zij in de negentiende eeuw naar de macht streefde”. In, ‘Het Vaderland’, maandag 4 mei 1936 avondblad D

¹⁰⁰ Idem, 234.

De jeugd was in het interbellum meer en meer de norm geworden. De cultus van de jeugd. Léon Hanssen, *Sterven als een polemist*, 125

verplichtingen te hebben.¹⁰¹

Door de ‘geslotenheid van ziel’ en de on-leerzaamheid van de massa is deze niet in staat zich in enig opzicht te laten besturen. ‘Ook al zullen zij iemand willen volgen, zij zullen het niet kunnen, en als zij zullen willen luisteren, zullen zij ontdekken dat zij doof zijn’.¹⁰²

Ortega y Gasset stelt de vraag over een nieuwe moraal en noemt de negatieve drijfveren achter wat men de nieuwe moraal noemt, maar komt in dit boek niet met een moraal die in Europa aanvaard zou kunnen worden en toegepast. Deze zou in dit boek te veel plaats innemen.¹⁰³

De liberale democratie en mogelijke oplossingen

*Beide, bolsjewisme en fascisme, zijn bedriegelijke morgenstonden; zij brengen niet de morgen van de volgende dag, maar de morgen van een lang-verleden dag*¹⁰⁴

Om meerdere redenen is Ortega y Gasset geen voorstander van de ‘directe actie’ van syndicalisten en fascistten. Hoe minder rekening men houdt met de naasten, hoe onmaatschappelijke en barbaarser men is. De basis van de beschaving en vooruitgang is juist hoe meer rekening men met alle naasten houdt. De massa echter wil geen samenleving met wat niet tot haar behoort. Zij heeft een dodelijke haat tegen alles wat buiten haar staat.¹⁰⁵

Daarmee is de liberale democratie voor Ortega y Gasset de staatsvorm van de ‘indirecte actie’ bij uitstek. De staatsvorm die het rekening houden met de naaste, die anders denkt, tot het uiterste heeft doorgevoerd. Ortega y Gasset ziet dit liberalisme als de uiterste vorm van inschikkelijkheid. Zelfs met de vijand wil men in vrede samenleven.¹⁰⁶ Voor Ortega y Gasset is deze paradoxale ‘tegennatuurlijke’ keuze de edelste die op de aardbol heeft weerklonken.¹⁰⁷

Ortega y Gasset stelt dat zijn ‘Lohengrin-achtige’ verdediging van het ‘oude’ liberalisme belangeloos en theoretisch is omdat hij zelf geen oud-liberaal is.¹⁰⁸

¹⁰¹ *Opstand*, 235

¹⁰² Idem. 107

¹⁰³ Idem. 236 Deze moraal zou afgeleid kunnen worden uit zijn kritiek en opvatting over ascese. Misschien vertrouwt Ortega hier ook op een soort *spin-off* effect van de dynamiek die door de - door hem beoogde- Europese Unie teweeg gebracht zou gaan worden.

¹⁰⁴ Idem. 136

¹⁰⁵ Idem. 118

¹⁰⁶ Gelet op inhoud en doelstellingen van zijn boek *The Economic Consequences of the Peace*, zou Keynes een representant van deze opvatting genoemd kunnen worden. Geografisch hoorde Engeland in het interbellum weliswaar bij Europa, maar staatkundig had het zijn eigen imperium.

Vergelijk ook de *appeasement* politiek van de Engelse liberaal Neville Chamberlain (1869-1940)

¹⁰⁷ Idem. 117.

¹⁰⁸ Idem. 26-27. Onder oud-liberalisme verstaat Ortega het individuele liberalisme van de 18de eeuw wat met de

Waarom is Ortega y Gasset geen oud-liberaal? Voor Ortega y Gasset worstelden de oud-liberalen met het opkomend fenomeen van de collectiviteit, als verschillend van het individu en de optelsom hiervan, en vooral met de vraag waaruit die collectiviteit dan precies bestond.¹⁰⁹ Ortega y Gasset heeft ingezien dat deze collectiviteit dubbelzinnig is. Enerzijds weldadig, anderzijds angstaanjagend. Reden voor hem om zich aan te sluiten bij een nieuw, minder naïef en slagvaardiger liberalisme dan het oud-liberalisme. Voor dit ‘nieuwe’ liberalisme ziet Ortega y Gasset een goede toekomst weggelegd.¹¹⁰

De historische rede als panacee?

Het probleem van de voortschrijdende beschaving is dat deze ingewikkelder en moeilijker wordt en er steeds minder mensen zijn die de steeds ingewikkelder problemen kunnen overzien. Het probleem is niet gelegen in het feit dat er geen middelen zouden zijn om deze problemen het hoofd te bieden, maar er zijn geen ‘hoofden’. Volgens Ortega y Gasset blijkt voor dit subtiele werk ‘de man uit de grote hoop’ niet geschikt en worden degenen die er wel geschikt voor zijn door het vulgus uit Centraal Europa niet erkend.¹¹¹

Het ontbreken aan evenwicht tussen de ingewikkeldheid van de problemen enerzijds en het ‘beperkte’ verstand van de meeste mensen ziet Ortega y Gasset als de meest elementaire tragedie van de beschaving.¹¹² Naar zijn idee zijn alle beschavingen ten onder gegaan aan het tekortschieten van hun beginselen, bijvoorbeeld de techniek. De Europese beschaving dreigt

Franse revolutie te gronde gaat en de ‘doctrinairers’ die tastende waren over de reikwijdte van de idee collectiviteit. Doctrinairers als Francois Guizot (1787-1874) dachten volgens Ortega diep na over de grote vraagstukken van het openbare Europese leven en volgens hem vormden hun opvattingen het belangrijkste politieke handboek uit de negentiende eeuw. Geen goedkope abstracties of onwerkelijkheden als ‘de rechten van de mens, maar het historische als het volstrekte. Meerdere ‘snelheden’ in Europa mogelijk. ‘Het verleden is er niet en heeft niet de moeite genomen voorbij te gaan opdat wij het ontkennen, maar opdat wij het volkomen vervullen’. In deze zin is Ortega ‘organisch’ te noemen; hij spreekt zelf van continuïteit. Populair gezegd het oude moet ‘verteerd’ worden om tot iets anders te komen dat beter en hoger is. Idem. 23-24

Vergelijk ook de zin van het antinomisch denken bij Huizinga op p. 55 van dit werkstuk.

¹⁰⁹ Idem. 27

¹¹⁰ Idem. 27. Voor Ortega zijn bolsjewisme en fascisme ‘bedriegelijke morgenstonden; zij brengen niet de morgen van de volgende dag, maar de morgen van een lang-verleden dag [...] beide zijn uitingen van primitieve mensen [...] dit zullen alle bewegingen zijn die zo naïef zijn van tegen een of ander onderdeel van het verleden te keer te gaan, in plaats van proberen het te ‘verteren’. Idem. 136. Voor Ortega leidt het geen twijfel dat het liberalisme van de negentiende eeuw overwonnen moet worden (ook Keynes is deze mening toegedaan) maar dan via deze ‘verteermethode’. Het moet de echte kern van het liberalisme behouden, als voorwaarde om het liberalisme van de negentiende eeuw te kunnen overwinnen. Idem. 136-138.

In het *demo-liberalisme* wordt volgens Jacques de Kadt het liberalisme meer en meer een sociaal-liberalisme. De heerschappij blijft evenwel in handen van elites en niet in die van de onder- of gemiddelde mens. In de strijd om de massa blijft concessies aan de gemiddelde mens, maar uiteindelijk ook aan de ondernemers onvermijdelijk. Jacques de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1980, derde druk) 75

¹¹¹ Idem. 132 De reden waarom deze niet erkend worden laat Ortega y Gasset onvermeld.

¹¹² Idem. 132

echter te bezwijken, omdat de mens geen gelijke tred kan houden met de vooruitgang van de beschaving van zijn tijd.¹¹³

Hoe denkt Ortega Y Gasset dit fundamentele probleem op te kunnen lossen? Dan wel aan te geven in welke richting een oplossing, ter beperking van de schade, gevonden kan worden? De oplossing ziet hij in de geschiedkundige kennis. Deze heeft geen pasklare recepten voor elke nieuwe situatie, wat ook een onmogelijkheid zou zijn, maar zij kan behoeden voor naïeve dwalingen.¹¹⁴ Hier is de grote winst te halen! De geschiedenis is de werkelijkheid van de mens. Het verleden ontkennen is voor Ortega y Gasset dwaas en bedrieglijk, want het verleden is ‘de natuur van de mens die in galop terug komt’. Bovendien is het verleden er niet om te ontkennen, maar om het volledig te vervullen.¹¹⁵

De *raison historique* of ‘historische rede’ is de enige manier van denken die een behoorlijke kans biedt om tot een oplossing te kunnen komen bij menselijke vraagstukken die van nature buitengewoon concreet kunnen zijn. In revoluties bijvoorbeeld, probeert de abstractie zich af te zetten tegen het concrete. Daarom ligt volgens Ortega y Gasset de mislukking al besloten in het wezen van de revolutie zelf.¹¹⁶

In het *Voorbericht voor Fransen* geeft Ortega y Gasset aan dat bètawetenschappers in Frankrijk zich de laatste honderd vijftig jaar bijna altijd vergist hebben in hun politieke uitspraken, terwijl geschiedkundigen steeds een juist oordeel hebben gehad. Wat diezelfde bètawetenschappers, gesteund door de naam van hun natuurkundig -wiskundig rationalisme, er wel toe moest brengen de openbare mening te tiranniseren. Ortega y Gasset geeft als illustratie Malebranche die met een vriend breekt omdat hij op zijn tafel een boek van Thucydides vond.¹¹⁷

Ortega y Gasset is van mening dat Europa het meest verschuldigd is aan het rationalisme van Descartes, maar dat nu over de grenzen van de Cartesiaanse *raison* moet worden nagedacht. Deze heeft weleenswaar fabelachtige triomfen over de natuur opgeleverd, maar die laten daardoor des te sterker de mislukking uitkomen als het gaat om zuiver menselijke aangelegenheden.¹¹⁸ Reden voor Ortega y Gasset om haar in te delen bij de dieper

¹¹³ Idem. 133-134

¹¹⁴ Idem. 133. Zie ook voetnoot 54.

¹¹⁵ Idem. 24. Zie ook voetnoot 110.

¹¹⁶ Idem. 38

¹¹⁷ Idem. 38. Door Ortega y Gasset is hier waarschijnlijk Nicolas Malebranche (1638-1715) bedoeld. Als dit inderdaad zo is doet zich de vraag voor of de bovenstaande handelwijze van Malebranche illustratief of representatief is voor de bèta-arrogantie in de door Ortega y Gasset bedoelde periode van 150 jaar. Malebranche leefde ruim voor die periode.

¹¹⁸ Idem. 39. Ook Huizinga plaatst hier zijn kanttekeningen bij.

Vergelijk in dit verband het effect van het ‘doorgeslagen’ rationalisme in de these van, *Dialektik der Aufklärung*, Philosophische Fragmente van Max Horkheimer en Theodor W. Adorno (Frankfurt am Main 2004). Op pagina 5

doordringende *raison historique* of ‘historische rede’.¹¹⁹

Ortega y Gasset gelooft niet in het determinisme van de geschiedenis. Maar wel dat de werkelijkheid van weifelend karakter is, de *piétine sur place*.¹²⁰ Deze opvatting lijkt sterk overeen te komen met die van Johan Huizinga, die aan de waarde van de historicus als voorspeller van de toekomst geen overdreven waarde hecht. Een opvatting die ook terug te vinden lijkt te zijn in diens houding ten opzichte van het uitbreken van een tweede wereldoorlog. Deze hoefde niet onvermijdelijk te zijn, want de toekomst kent nu eenmaal meer ongewisheid dan zekerheden.

Ortega y Gasset is er, meer dan Huizinga, van overtuigd dat van de geschiedenis haar algemeen samenstel vooruit te onderkennen is. Als de toekomst niet reeds voor een deel uit de verte was te zien zou men deze ook niet kunnen begrijpen als zij was verwezenlijkt of geschiedenis was geworden.¹²¹ Maar gelet op bovenstaande realiteit van de *piétine sur place* lijkt bij Ortega y Gasset het spanningsveld tussen deze twee aanzienlijk.

Hoewel de toestand van de tijd voor Ortega y Gasset een tweevoudige macht van zege of dood is, en de titel van het boek doet vermoeden dat de opstand der horden op voorhand negatief zal uitpakken, kan het muntstuk ook naar de ‘goede’ kant vallen.¹²² In het eerste deel van het boek heeft Ortega y Gasset niet toevallig de gunstige kenmerken van de horden genoemd. Zijn geschiedopvatting heeft de ruimte voor het ongewisse, het onvoorspelbare. In de realiteit, de *piétine sur place* kan het werkelijke verloop dus anders zijn. Er is geen reden de werkelijkheid van de vooruitgang te ontkennen. Wat onverlet laat dat de mening die gelooft dat de vooruitgang ‘zeker en vast’ is, bijgestuurd moet worden als dat meer in overeenstemming is met de feiten. Bovendien bestaat er geen enkele vooruitgang of ontwikkeling die niet wordt bedreigd door instorting of achteruitgang.¹²³ Ortega y Gasset put ook hoop uit het grote verschil in geheugencapaciteit tussen mens en dier. Elke tijger moet weer beginnen tijger te zijn alsof er nog nooit een tijger was geweest. Het dier begint zijn leven dus steeds vanaf het nulpunt. De mens is daarentegen nooit als een eerste mens. De mens begint zijn leven al op een bepaald niveau, bepaald door de tijd die aan zijn leven voorafging.¹²⁴

gaat het volgens de beide schrijvers niet om de cultuur als waarde, zoals critici van de civilisatie als Ortega y Gasset bedoelen maar over de Verlichting die zich op zichzelf moet bezinnen. Wat toch niet in tegenspraak genoemd kan worden met het hier door Ortega y Gasset bedoelde.

¹¹⁹ *Opstand*, 39-40

¹²⁰ Idem. 119. Zie de eerdere verklaring van *piétine sur place* in voetnoot 69.

¹²¹ Idem. 93

¹²² Idem. 119

¹²³ Idem. 120

¹²⁴ Idem. 40

De echte schat van de mens is voor Ortega y Gasset de schat van de dwalingen en vitale ervaringen van de mens die in duizenden jaren langzaam aan zijn bezonken. Het verbreken van de continuïteit van het verleden, het blanco willen beginnen, ziet Ortega y Gasset als het streven af te dalen tot de orang-oetan en hem na te volgen.¹²⁵

Europa als supernatie?

*Europa is werkelijk een zwerm, vele bijen en één enkele vlucht*¹²⁶

De eenheid van Europa is voor Ortega y Gasset geen fantasie, maar werkelijkheid. Het omgekeerde is voor hem fantasie, namelijk het idee dat landen als Frankrijk en Duitsland of andere Europese landen volledig zelfstandige eenheden zouden zijn. Europa is een evenwichtstoestand van machten op basis van pluraliteit. Als deze pluraliteit verloren zou gaan verwacht Ortega y Gasset een verdamping van die dynamische eenheid. Europa is in zijn ogen werkelijk een zwerm, ‘vele bijen en één enkele vlucht’.¹²⁷

Voor Ortega y Gasset is de veelheid van de Europese manieren van zijn, de grootste schat van het westen. Deze komt volgens hem voort uit zijn ‘diep in zijn wezen liggende eenheid en daar weer toe terugvalt, haar aldus in stand houdend [...] van de erkenning van de pluraliteit naar de vaststelling van de eenheid, en omgekeerd’.¹²⁸ Het enkelvoudig karakter van de Europese pluraliteit noemt hij de ‘goede’ homogeniteit omdat deze vruchtbaar en wenselijk is. Dit in tegenstelling tot de ‘slechte’ homogeniteit van het laat-Romeinse Rijk. Ortega y Gasset ziet hier een parallel met de eigen tijd: ook een tijd van massa’s, maar, veel belangrijker, de dreiging dat die vruchtbare ‘verscheidenheid van de situaties’, net als onder de homogene heerschappij van de vulgariteit in dat laat-Romeinse Rijk, zou kunnen verdwijnen.¹²⁹

Ortega y Gasset vreest dat een vorm van ‘slechte’ homogeniteit die grootste schat van Europa zal vernietigen. Deze is te vinden in de verstikkende monotonie van de massamens. De massamens heeft alleen maar verlangens, rechten en geen verplichtingen. Hij heeft geen ‘ik’ dat zich niet laat wegdringen. Dit kan zeer nadelig werken wanneer iedere vorm waarin

¹²⁵ Idem. 41. Voor Jacques de Kadt was het ‘ondergangs- en ontaardingsgehuil’ in 1887 even sterk als in 1937 en hij gaat er in zijn boek van uit dat we in 1987 vermoedelijk nog wel zullen huilen, maar ook nog wel zullen leven. Het gejammer van de cultuurcritici heeft voor De Kadt wel degelijk betekenis als men hun algemeenheden niet als verklaringen, maar als symptomen beschouwt. Jacques de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1980, derde druk) 74

¹²⁶ Idem. 18

¹²⁷ Idem. 18

¹²⁸ Idem. 18-19

¹²⁹ Idem. 31

het westerse leven is geconstrueerd tot een hogere fase overgaat. Die overgang moet zo verlopen dat de innerlijke pluraliteit geen schade oploopt.¹³⁰

Ortega y Gasset is de mening toegedaan dat het menselijk leven in dienst van iets gesteld moet worden wil het niet in het labyrint van het egoïsme terecht komen. Hoewel het leven iets is dat iedereen doet voor zichzelf, moet het toch aan iets ondergeschikt worden gemaakt wil het niet slap en armzalig verlopen.¹³¹

Sinds de Eerste wereldoorlog ziet de Europeaan geen taak meer voor zichzelf en hij twijfelt over de heerschappij die door Europa over de wereld was uitgeoefend. Dit leidt tot demoralisatie in Europa, maar ook in de landen die door 'Europa' bestuurd worden. Ortega y Gasset zou het niet erg vinden als er een andere groep van volken in staat zou zijn om Europa in de uitoefening van de wereldmacht en het bestuur af te lossen, als dat niet tot gevolg zou hebben dat alle deugden en talenten van de Europeaan verloren zouden gaan.¹³²

Ortega y Gasset verwacht dat, bij ongewijzigd beleid, 'binnen twee geslachten, Europa, en met Europa de hele wereld, tot inertie in zedelijk opzicht vervallen, intellectueel onbruikbaar worden en op ieder levensterrein weer tot barbaarsheid terugkeren. Alleen de illusie van Europa's oppermacht, en de tucht der verantwoordelijkheid die daarvan uitgaat, kunnen de zielen der Westerlingen voor verslapping bewaren'.¹³³

Volgens Ortega y Gasset is het gevoel van onmacht dat de Europese vitaliteit neerdrukt veroorzaakt door de wanverhouding tussen de grootte van de Europese productieproces en de omvang van de politieke organisatie waarin zij moet werken. Hij gebruikt hierbij de volgende

¹³⁰ Idem. 19 'Griekenland'

¹³¹ Idem. 186. Vergelijk Huizinga op dit punt. P. 53-54 van dit werkstuk. Voor Huizinga is dit niet het hoogste wat te denken valt.

¹³² Idem. 181-183. Ortega y Gasset heeft geen aanwijzingen dat de Verenigde Staten of de Sovjet Unie deze rol over zou kunnen nemen. De VS hebben niet de deugden van een gebieder, omdat ze nog niet hebben geleden. Zowel de VS als de SU zijn jonge volkeren en voor Ortega y Gasset tevens voorbeelden van 'historische camouflage' (Twee op elkaar geschoven werkelijkheden: een echte substantiële werkelijkheid en een schijnbare accidentele werkelijkheid)

¹³³ Idem. 188 Verrassend is dat uitgerekend Jacques de Kadt het in, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, met Ortega y Gasset's grondidee van een nieuw imperialisme als noodzakelijke kracht tot redding van de Europese cultuur eens is. 'Ook het bolsjewisme en het fascisme maken zich op om de Europese chaos in een 'orde' te herstellen, zij hebben een wereldpolitiek en ideeën van wereldorganisatie in materieel en cultureel opzicht. Ons ontbreekt dit alles, maar het ontbrekende wordt niet goedge maakt door uit te roepen: 'Ook wij willen Europa, willen de wereld organiseren, ook onze cultuur wil heersen. "Welke cultuur", zal dan onmiddellijk gevraagd worden?' (p. 229) In het antwoord op die vraag zit voor De Kadt de mogelijkheid van een nieuw, maar in geen geval burgerlijk, imperialisme. Dit boek van De Kadt kwam uit in 1939. De Kadt kon dus meer van een ontwikkeling en moeilijkheden zien dan Ortega y Gasset in zijn artikelenserie uit 1926 al had aangekondigd, als 'het schema van het ontzaglijke drama dat zich in de komende jaren zal afspeelen'. (*Opstand*, 195) Voor Ortega is Europa verplicht zichzelf te 'overvleugelen'.

Vergelijk ook Mark Mazower die in zijn boek in hoofdstuk vijf wijst op de gemiste kans van Adolf Hitler om in Europa een imperium te vestigen. 'Het 'Grosslebensraum voor de Europese familie van volkeren' beloofde leven voor de Duitsers, een onzeker en onbestendig bestaan voor de meeste Europeanen en uitroeing voor de joden. In, *Duister continent* Europa in de twintigste eeuw (Amsterdam, Antwerpen) 205

beeldspraak: ‘het pessimisme, de moedeloosheid, die nu de gemoederen van het vasteland neerdrukt, lijkt veel op de terneergeslagenheid van een vogel van grote vlucht, die bij het uitslaan van zijn machtige wieken zich wondt aan de tralies van zijn kooi’.¹³⁴ Het bewijs voor zijn bewering meent hij te vinden op levensterreinen die ogenschijnlijk verschillend zijn van het economische leven.¹³⁵ Bij het Europese intellectuele leven lijkt zich iets vergelijkbaars voor te doen: men voelt de nationaliteit als een besliste beperking. Ook op het gebied van de binnenlandse politiek doet zich dit verschijnsel voor. Voor Ortega y Gasset zijn het niet de instellingen die gebrekkig zouden werken, maar het is de taak die gebrekkig is.¹³⁶ Er zijn geen programma’s en doelstellingen die passen bij ‘de werkelijke afmetingen die het leven in iedere enkeling van Europa heeft meegekregen’.¹³⁷

Ortega y Gasset is er van overtuigd dat er geen sterkere staten zijn voortgebracht dan de parlementaire staten van de negentiende eeuw. Hij is wars van het idee dat het slechte imago van de parlementen iets te maken zou hebben met het al of niet geschikt zijn van het parlement als politiek hulpmiddel. Hij verwijt de Europeaan dat deze niet weet waarvoor hij parlementen moet gebruiken, dat deze geen eerbied heeft voor de doeleinden van het traditionele openbare leven en dat hij geen eerbied meer heeft voor de staat waarin hij leeft.¹³⁸ De Europeaan komt zich in zijn eigen land voor als een provinciaal want zijn referentiekader is niet meer als voorheen gesloten en beperkt tot de eigen staat.¹³⁹

De geschiedenis van Europa laat voor Ortega y Gasset zien dat Europa als een samenstel van afzonderlijke naties tot grootheid is gekomen, dat ‘in zekere zin de idee en het gevoel van nationaliteit zijn kenmerkendste uitvinding’ zijn.¹⁴⁰ Ortega y Gasset meent dat Europa zich nu verplicht ziet zichzelf te overvleugelen, waarbij het de grote vraag is of men de overleefde instellingen zal kunnen vervangen door die instellingen die passen bij het ‘nieuwe’ Europa.¹⁴¹

De voorstelling dat Ortega y Gasset een Europese eenheid als een soort panacee zou zien om de Europese elite in het zadel te houden of ‘de deftigheid in het gedrang’, is veel te kort

¹³⁴ Idem. 191

¹³⁵ Hier zou Keynes bepaald geen bezwaar tegen gemaakt hebben. Gelet op zijn verwachting dat ‘the deeper economic tendencies which are to govern the future’, het hegemoniale *prize fight* uitgangspunt van Clemenceau zouden dateren. Zie pp. 7-8 van dit werkstuk.

¹³⁶ Idem. 191-192

¹³⁷ Idem, 192

¹³⁸ Idem. 193

¹³⁹ Idem. 187. Na de Eerste Wereldoorlog verloor juist de burgerij zijn gevoel van zekerheid omdat deze oorlog de voorstelling van de geschiedenis als louter vooruitgang op zijn kop zette. Ortega y Gasset noemt de invloed van de Eerste Wereldoorlog indirect in zijn constatering dat na deze oorlog de Europeaan in zichzelf opgesloten is gebleven en geen taak voor zichzelf of voor anderen meer ziet. Het probleem van de gelijktijdigheid?

¹⁴⁰ Idem. 195

¹⁴¹ Idem. 227. Voor Ortega is van een ‘volheid der tijden’ die, zoals in de negentiende eeuw, gekenmerkt wordt door een duidelijke toekomstvisie, nu geen sprake. Door een verbroekeling van de historische soevereiniteit weet

door de bocht.¹⁴² Het gaat Ortega y Gasset om alle burgers van Europa. Dat daarbij een nieuwe taak is weggelegd voor een elite die gebruik weet te maken van de *raison historique* doet daar niets aan af. ‘De Europeaan gedraagt zich in tegenstelling tot de *homo antiquus*, als de man die open staat voor de toekomst, die bewust in de toekomst leeft en zijn daden in het heden verricht met het oog op de toekomst. Een dergelijke politieke tendentie zal onverbiddelelijk leiden tot steeds verder strekkende unificaties, zonder dat er in principe iets is dat die uitbreiding weerhouden kan. De mogelijkheid van fusie is onbegrensd. Niet alleen de fusie van twee volken, maar wat nog typerender is van de nationale Staat, de fusie van alle maatschappelijke klassen binnen ieder politiek lichaam. Naarmate de natie groter wordt wat betreft gebied en verscheidenheid van bloed, wordt ook de innerlijke samenwerking hechter. De nationale Staat is juist in zijn grondslagen democratisch, en dat is van beslissender betekenis dan alle verschillen van regeringsvormen’.¹⁴³

Hoe in de mogelijkheid van dit nieuwe Europa de kracht en de rijkdom van het enkelvoudig karakter van de Europese pluraliteit, de ‘goede’ homogeniteit, een positieve rol kan blijven spelen zonder in een homogene heerschappij van de vulgariteit te ontaarden op het moment

men niet wie de heerschappij in de wereld zal overnemen.

¹⁴² De titel van Jacques de Kadt's, *De deftigheid in het gedrang*, een keuze uit zijn verspreide geschriften (Amsterdam 1991)

¹⁴³ *Opstand*, 217 (Bij Huizinga doet zich als nieuw fenomeen de mogelijkheid van de amorele staat voor).

Ortega y Gasset noemt Julius Caesar ‘de grootste fantasie van de oudheid’. Ortega meent dat onze geschiedenis tot hetzelfde hoofdstuk is gekomen. (Idem, 200) Volgens Ortega wilde Caesar een Romeins imperium grondvesten dat niet van het centrum (Rome) maar van de periferie (de provincies) zou leven. Dit zou een overwinning betekenen op de stad- staat. Deze zou vervangen worden door een geweldig maatschappelijk lichaam, waarin de meest uiteenlopende volken zouden samenwerken, waarvan ieder element tegelijk actief en passief deel van de staat zou zijn. Deze staat zou anti- aristocratisch zijn, waarbij de bedoelde uitvoerende en vertegenwoordigende macht van de universele democratie alleen de monarchie kon zijn, die haar zetel buiten Rome moest hebben. Idem. 207 (Buckingham palace, Paleis Huis Ten Bosch?) Volgens Ortega is de theorie van Oswald Spengler dat de Grieks -Romeinse bevolking niet in staat was de ruimte van de tijd te voelen en het eigen leven te zien als een verloop in de tijdsorde, maar dat zij leefden in het beperkte heden, niet correct. Volgens Ortega was de Grieks -Romeinse mens als het ware blind voor de toekomst. ‘Hij zag die niet, zomin als een kleurenblinde rood onderscheidt’. De Grieks -Romeinse mens liet zich leiden door het verleden wat niet wil zeggen dat hij niet ontvankelijk was voor het begrip tijd. Daar verbindt Ortega de conclusie aan dat deze geen gelijke tred met de tijd hield en geen oog voor de toekomst had omdat hij in dit verleden vastzat. Dit in tegenstelling tot de Europeanen die steeds het zwaartepunt in de toekomst hebben gelegd. (Idem. 205-206) Uitzondering op deze regel is Julius Caesar. Is dit volledig toe te schrijven aan zijn genie, of is ‘in hetzelfde hoofdstuk’ van de Romeinen (zie hierboven) ,weliswaar minder dan in Europa, toch meer toekomstgerichtheid in denken geweest dan Ortega stelt?

In, Léon Hanssen, *Huizinga, en de troost van de geschiedenis:* Verbeelding en rede (Amsterdam 1996) 63 zet Hanssen twee basismodellen (een electief en een organisch model) tegenover elkaar. Ortega y Gasset wordt bij het organische model ingedeeld. Dit ‘Model Fichte’ is geënt op parameters als ras, religie, taal en natuurlijke grenzen. Een intellectueel die tot deze organische opvatting behoorde keerde zich volgens Hanssen bijna automatisch misnoegd af van het toneel van de moderne Europese geschiedenis en idealiseerde de eigen identiteit. Ortega y Gasset's staatsopvatting gaat nu juist veel verder dan een organisch model. (Vergelijk bijvoorbeeld *Opstand* 208 dat aan duidelijkheid niets te wensen over laat) Alleen al de rol die hij toekent aan de fantasie bij de staatsvorming (vergelijk de ‘heldere kop’ Julius Caesar). Als Ortega al in een van de twee modellen zou zitten dan eerder in het eerste, electieve model van Ernest Renan. (Zie eveneens *Opstand* 203-204) Ortega keerde zich niet misnoegd van het toneel van de Europese geschiedenis af, noch koesterde hij de eigen identiteit.

dat het leven in Europa tot een hogere fase overgaat, en zonder dat de innerlijke pluraliteit schade oploopt, lijkt inderdaad ‘het schema van het ontzaglijke drama dat zich in de komende jaren zal afspelen’.¹⁴⁴ ‘Voor Europa is weinig heil te verwachten, zolang zijn lot niet is toevertrouwd aan mensen die waarachtig van deze tijd zijn, en die tevens in zich de roerselen van het ganse verleden gevoelen. Zij moeten de tegenwoordige hoogte des levens kennen en zich verre houden van alles wat zweemt naar archaïsme of primitiviteit. Wij hebben de gehele, onverdeelde geschiedenis nodig om aan haar greep te ontkomen, om niet weer in haar macht te vallen’.¹⁴⁵

Het model lijkt voor Hanssen belangrijker dan de feiten.

¹⁴⁴ *Opstand*, 195. Idem. 138-139. Bedoeld zijn vormen van barbarij die te vinden zijn bij de voorstanders van de ‘directe actie’. Zie p. 29 van dit werkstuk. Ook terug te vinden in de *teaser* op dezelfde pagina; *Beide, bolsjewisme en fascisme, zijn bedriegelijke morgenstonden; zij brengen niet de morgen van de volgende dag, maar de morgen van een lang- verleden dag.*

III Johan Huizinga (1872-1945) *In de schaduwen van morgen een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*¹⁴⁶

*Ja, wie de leer belijdt van het 'bestaan' boven het 'verstaan', hij kan getuigen, dat zijn volk niet leeft in ondergangsstemming, maar op weg is naar de heerlijke ontplooiing van zijn krachten.*¹⁴⁷

In bovenstaande *teaser* geeft Huizinga aan vanuit welk perspectief hij 'de toestand in de wereld' in zijn boek in ogenschouw genomen heeft en welke consequenties dit met zich meebrengt. Ook voor de lezer en de criticus van zijn boek.

Voor Huizinga dringt zich de vraag op dat als welvaart, orde en gezondheid en zelfs eensgezindheid in de wereld zouden herstellen, 'maar d i e geest bleef heerschen', zou de beschaving dan gered zijn?¹⁴⁸ Voor Huizinga dus niet bij brood alleen. Hiermee wordt meteen duidelijk dat 'verval' afhankelijk is van het standpunt dat bij de waarneming hiervan wordt ingenomen en Huizinga het 'verstaan' van de tekenen der tijd boven het 'bestaan' verkozen heeft. De vraag stellen of voor Huizinga de beschaving gered zou zijn als 'd i e geest bleef heerschen' is de vraag beantwoorden.

Is Huizinga, op grond van de inhoud van dit boek, een pessimist? Zelf vindt hij van niet. In de voorrede van zijn boek waarin hij aangeeft dat dit boek een uitwerking is van een voordracht die hij op 8 maart 1935 in Brussel gehouden heeft, gaat hij op deze vraag in. Hij antwoordt: 'Het is mogelijk, dat velen mij op grond van deze bladzijden een pessimist zullen noemen. Ik heb slechts dit te antwoorden: ik ben een optimist'.¹⁴⁹

De beantwoording van de vraag of Huizinga een optimist dan wel pessimist zou zijn is

¹⁴⁵ Vergelijk in deze de noodzaak van het antinomisch denken bij Huizinga op p. 56 van dit werkstuk

¹⁴⁶ Johan Huizinga, *In de schaduwen van morgen een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (Haarlem 1935) Deze druk wordt hier gebruikt.

In een brief van 1 augustus 1935 kondigt Huizinga in de slotzin aan Menno ter Braak, *In de schaduwen van morgen*, aan. 'In het najaar stuur ik U mijn boek. Waarin ik alle standpunten verdedig die ge achter U liet: waarheid, weten, moraal. Slijp vast Uw tanden maar'. In, *J. Huizinga Briefwisseling III 1934-1945* p.81

¹⁴⁷ *In de schaduwen van morgen*, 197

¹⁴⁸ *In de schaduwen*. 198 Met 'd i e geest' bedoelt Huizinga de geest van de leer van het 'bestaan'. Zie voor een nadere uitwerking hiervan p. 39 van dit werkstuk en voetnoot 156.

¹⁴⁹ Idem. ix Opmerkelijk is dat Huizinga, die bijna nooit een boek aan iemand opdroeg, *In de schaduwen van morgen* opdraagt aan zijn kinderen. Mogelijk ter lering en vermaan, en wil hij zijn kinderen meegeven dat orde en trouw ethische begrippen zijn die in het leven van alle dag richtsnoer dienen te zijn en praktische toepassing behoeven, maar ook omdat zijn kinderen de generatie vertegenwoordigen waarvan Huizinga overtuigd is dat 'de nu jonge generatie in geschiktheid voor het moeilijke leven niet achterstaat bij die welke voorafgingen.[] Zij is lichter geschoeid dan de vroegere waren'. Dit klinkt bepaald niet pessimistisch. 'Aan dit jonge geslacht de taak, deze wereld opnieuw te beheerschen, zoals zij beheerscht wil zijn, haar niet te laten ondergaan in haar overmoed en verdwazing, haar weer te doordringen met geest'. Dit lijkt de diepere betekenis van de opdracht van dit boek aan zijn kinderen te zijn. Idem. 226.

tweeledig. Huizinga vond dat hij in dit boek een optimist was. Vonden anderen dat hij dit verkeerd inschatte en dat hij een pessimist was? Ja.

Of iemand een optimist of pessimist is lijkt, afhankelijk van de criteria, redelijk objectief te kunnen worden vastgesteld. De vraag is tegelijkertijd wat er met zo'n vaststelling gebeurt. Wordt deze zakelijk gehanteerd of gebruikt om iemand af te serveren, omdat hij niet als een blijde boodschapper de nieuwe tijd verkondigt, maar gezien wordt als een boze fee of 'droeftoeter' die het feestje van de vooruitgang komt verstoren?

*Het zijn niet louter benauwingen die ons overvallen in de ijle uren van den nacht, als de levensvlam laag brandt*¹⁵⁰

Dat er sprake is van een cultuurcrisis staat voor Huizinga vast. In 226 bladzijden verdeeld over 21 hoofdstukken zet Huizinga zijn 'diagnose van het geestelijk lijden van zijn tijd' uiteen. Hij wil de tekenen der tijd verstaan en deze zijn legio. Deze berusten op waarneming en vergelijking met angsten en zorgen van vroeger. Huizinga vergelijkt in zijn boek de huidige cultuurcrisis met vroegere crises.

In hoofdstuk vier kijkt hij naar de grondvoorwaarden van cultuur waarbij 'vooruitgang' in zijn ogen niet alleen maar pluspunten, maar ook een problematische kant heeft. Want de wetenschap zit op de grenzen van het denkvermogen. Deze wetenschap wordt sinds de Eerste Wereldoorlog ook misbruikt voor inhumane doelen als de ergste van alle: een bacteriële oorlog. Het oordeel heeft, zowel bij de kennisconsument als de kennisproducent, een algemene verzwakking ondergaan evenals de kritische behoefte en het kennisideaal. De cultus van het leven zal tot een toenemende verzaking van de geest leiden. En om die geest is het Huizinga te doen. Bij de beoordeling van de algemene verschijnselen, die in de onderscheiden hoofdstukken in zijn boek aan de orde komen, is geest voor hem de maatstaf.¹⁵¹

¹⁵⁰ *In de schaduwen*, 1

¹⁵¹ *In de schaduwen*, 52-53 In hoofdstuk VI: 'De wetenschap op de grenzen van het denkvermogen', is, als er al sprake zou zijn van een crisis in het wetenschappelijke denken, dit een crisis van binnen uit. En zeker geen stoornis of ontwrichting. 'Aan de crisis van het zuivere denken heeft menselijke domheid of geestelijk verval geen deel. Het zijn de verfijning van het kennisinstrument en de verdieping van den kenniswil zelf, die hier de crisis veroorzaken.[...] De crisis van het denken moge verbijsterend zijn, tot vertwijfeling wordt zij slechts voor hem, die niet den moed heeft, dit leven en deze wereld te aanvaarden, zoals zij ons geschonken is'. Hoofdstuk VI gaat bewust aan de volgende hoofdstukken vooraf, mede 'omdat het intellectuele bestanddeel van de cultuurcrisis zich veel objectiever laat vaststellen en beschrijven dan de storingen van het actieve gemeenschapsleven, en omdat het zonder vooringenomenheid beoordeeld kan worden'. Idem. 50. Is Huizinga niet optimistisch?

Alle hoofdstukken na hoofdstuk VI, behalve de laatste twee, zijn, wat kort door de bocht, analyses van algemeen menselijke dwaasheid en geestelijk verval, met de impliciete vraag hoe een en ander veranderd kan en moet worden wil de cultuur behouden blijven en niet ontaarden in barbaar. Een vraag die Huizinga in die laatste twee

Geest is een permanent streven naar kennis die tot inzicht en wijsheid moet leiden, zowel in de privésfeer als daarbuiten, anders volgen denkluiheid en erger. De geest is en blijft voor hem de bepalende factor voor cultuur. ‘Logos’ altijd boven ‘mythos’. Ook voor de toekomst. Het tweede criterium dat Huizinga - meestal impliciet, en in de laatste twee hoofdstukken expliciet- gebruikt bij de beoordeling van die algemene verschijnselen in de cultuur, of de toekomst van diezelfde cultuur, is dat cultuur metafysisch gericht moet zijn, of niet zal zijn.¹⁵² Dus als de moderne cultuur niet metafysisch gericht blijkt te zijn; barbarij? Bijkomend en misschien wel hoofdprobleem van Huizinga.

Huizinga is zich bewust van paradoxale verschijnselen die zich gelijktijdig kunnen voordoen en zowel positieve als negatieve aspecten vertonen. Huizinga is zich er tevens zeer van bewust dat sommige ontwikkelingen die hij signaleert onomkeerbaar zijn. Een weg terug is er niet meer. Maar zoals gezegd deelt hij duidelijk niet de mening van degenen die de ‘ideologie’ van het ‘bestaan’ boven het ‘verstaan’ stellen. Van een cultuurwereld die aan haar eigen dynamiek is overgelaten. Huizinga vreest dat daardoor een overlading en slavernij van de geest; een barbariseren, in plaats van een ‘gezuiverde, herstelde en verhoogde cultuur’ kan ontstaan.¹⁵³ ‘Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit in deze arme Europeesche menschheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken’.¹⁵⁴

Onder barbariseren van een cultuur verstaat Huizinga dat een hoog geestelijk niveau langzamerhand verdrongen wordt door elementen van een lager niveau. Waarbij termen als elite en massa uitsluitend opgevat moeten worden als *geesteshoudingen* en los staan van hun sociale basis. Huizinga onderstreept nog eens dat Ortega y Gasset dit in zijn *La Rebelión de las Masas* zo en niet anders heeft bedoeld en zo bedoelt Huizinga deze termen zelf ook.¹⁵⁵ Huizinga spreekt in zijn boek op diverse plaatsen welbewust van barbariseren van een cultuur wanneer de mythos de logos gaat verdringen en neemt in deze duidelijk afstand van Spengler’s ‘Zivilisation’. Bij nadere beschouwing voltrekt deze ‘Zivilisation’ zich niet zoals door Spengler is voorzien. Huizinga constateert dat deze zich weliswaar in die richting heeft ontwikkeld ‘in gestegen technische scherppte en koele berekening van gewenschte werking, maar tegelijkertijd is het menschetype steeds onbeheerschter, puerieler, naar gevoel

hoofdstukken beantwoordt.

¹⁵² Idem. 35

¹⁵³ Idem. 198-199

¹⁵⁴ Idem. 1

¹⁵⁵ Idem. 198-199

reageerder geworden. Het zijn niet de staalharde arenden van Spengler' s conceptie, die ons regeeren. Men zou het wellicht zo kunnen uitdrukken: de wereld vertoont het beeld van Spengler' s 'Zivilisation' plus een mate van waanzin, humbug en wreedheid gepaard aan sentimentaliteit, die hij niet voorzag. Want zelfs zijn edel 'Raubtier', dat de mensch zou zijn, behoorde van dat alles vrij te zijn'. Huizinga ziet Spengler' s 'Zivilisation' verbonden met woestheid en onmenselijkheid en dat zijn voor hem redenen om niet van 'Zivilisation' maar van barbaarij te spreken. Tevens vraagt hij zich af of men daarbij Spengler' s fatalisme in diens, *Untergang des Abendlandes* moet delen en er geen weg tot redding meer is.¹⁵⁶ Is Huizinga een pessimist?

De titel van zijn boek 'In de schaduwen van morgen' lijkt wat van Plato' s grot te hebben, waar de mens maar een flauwe afspiegeling van de werkelijkheid ziet. De voorspellende waarde van zijn prognose acht Huizinga zeer beperkt: '...een te stout woord. Geen drie passen vooruit reikt de blik. Het uitzicht blijft in nevelen gehuld. Het eenige wat overblijft is een afwegen van zekere kansen, het veronderstellen van zekere mogelijkheden.'¹⁵⁷ Pessimistisch en optimistisch tegelijk, eigenlijk meer realistisch. We kunnen de toekomst niet kennen, en deze ligt tegelijkertijd niet deterministisch vast. Het kan, als het ware, nog alle kanten uit. Er blijft uitzicht en hoop dat een minder gewenste ontwikkeling zich nog ten goede kan keren. Maar dan moet dan wel aan gewerkt worden.

Tussen een overtuigd cultuurpessimisme als dat van Oswald Spengler in zijn, *Untergang des Abendlandes*, het boek dat 'voor tallozen in de geheele wereld het alarmsein is geweest', en de mensen die overtuigd zijn van een 'aanstaand heil op aarde, staan al degenen, die de ernstige euvelen en gebreken van het heden zien, die niet weten, hoe ze te heelen of te keeren zullen zijn, maar die werken en hopen, die zoeken te begrijpen en bereid zijn te dragen'.¹⁵⁸ Huizinga zet in op deze 'middengroep' waar hij zich zelf –gelet op de teneur van zijn boek- ook toe rekent. Blijkt hieruit dat Huizinga een pessimist is?

Bij zijn, op comparatieve wijze, te rade gaan bij crises en crisisbesef in vroeger eeuwen constateert Huizinga dat alle vroegere verkondigers van betere dingen en tijden' hervormers en profeten, dragers en belijders van renaissances, restauraties, réveil' s, altijd hebben gewezen naar verleden heerlijkheid, gemaand tot terugkeer, tot herstel van oude zuiverheid'.¹⁵⁹ Ook na de Franse revolutie van 1789 blijft revolutie als idee in

¹⁵⁶ Idem. 205-206

¹⁵⁷ *In de schaduwen*, 197 (Vergelijk overeenkomsten en mogelijke verschillen in deze tussen Huizinga en Ortega y Gasset op p. 33 van dit werkstuk)

¹⁵⁸ *In de schaduwen*, 5

¹⁵⁹ Idem. 11

overeenstemming met een heil voor eens en altijd.

Huizinga komt tot de conclusie dat veel dingen, ook in het recente verleden, misschien wel beter waren dan nu. Waarom is er dan geen weg terug meer? ‘Sedert drie eeuwen is de blik omgewend: sedert Bacon en Descartes. De menschheid heeft haar weg te zoeken’.¹⁶⁰ Er is alleen een weg vooruit, wat zich op die weg ook moge voordoen. Deze weg is niet deterministisch, maar wel onomkeerbaar. De mens kan door zijn goed gefundeerde kennis en inzichten ingrijpen en invloed uitoefenen op het samenlevingsproces, maar de richting van het proces niet omkeren. Daarom noemt Huizinga dit proces, ‘dat zijn eigen tegenspraak in zich bevat, maar dat ons niettemin als gedachteninstrument van grof kaliber onmisbaar is geworden’, ontwikkeling. Ontwikkeling betekent voor hem: beperkte noodzakelijkheid. Dit staat lijnrecht tegenover herstel van oude tijden of het einde van alles, maar is een fase in een voortschrijdend en onomkeerbaar proces waar de mensen doorheen moeten. Dit ziet hij als het unieke, nog niet eerder vertoonde, van het crisisbesef van zijn tijd.¹⁶¹

Cultuurpessimisme, ondergangstemmingen en crisisbesef komen in alle tijden voor, maar Huizinga vraagt zich af wanneer dit crisisbesef niet meer individueel, maar algemeen is geworden. Want om dat *algemene* karakter is het Huizinga te doen. Niet om de meer individuele gevallen, want die zijn altijd wel ergens te bekennen.

Wanneer doet zich dat algemene crisisbesef voor? In ieder geval niet voor de Eerste Wereldoorlog toen nog een ‘stellig vertrouwen, dat de wereld, door het blanke ras beheerscht, op den rechten en breeden weg was van eendracht en welvaart, in vrijheid en menselijkheid, beveiligd door een weten en kunnen, dat nagenoeg een toppunt scheen te hebben bereikt’.¹⁶² Zelfs niet tijdens de Eerste Wereldoorlog. De overheersende gedachte was dat als de oorlog achter de rug was alles weer beter gemaakt zou worden. Blijvend beter. Ook de eerste jaren na de oorlog waren velen nog optimistisch over een zegen brengend internationalisme.¹⁶³ Na de oorlog is het cultuurpessimisme er wel, maar het blijft door de

¹⁶⁰ Idem. 23

¹⁶¹ Idem. 11-12

¹⁶² Idem. 4.

Voor Jacques de Kadt was het ‘ondergangs- en ontaardingsgehuil’ in 1887 even sterk als in 1937 en hij gaat er in zijn boek van uit dat we in 1987 vermoedelijk nog wel zullen huilen, maar ook nog wel zullen leven. Het gejammer van de cultuurcritici heeft voor De Kadt wel degelijk betekenis als men hun algemeenheden niet als verklaringen, maar als symptomen beschouwt. De Kadt gaat hier voorbij aan de essentie van het ‘liberale’ denken van Ortega y Gasset en Huizinga, of hij wil deze niet zien omdat hij deze en andere vertegenwoordigers van de liberale westerse cultuur, hun uit individualisme voortkomende machteloosheid verwijt. Het probleem voor De Kadt is wie *in concreto* de fascist en communisten nog kan tegengehouden. Jacques de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1980, derde druk) 74.

¹⁶³ Vergelijk in ons land Dr. Frederik van Eeden met de discussie over ‘de Lichtstad’, het plan voor een wereldstad. Jan Fontijn, *Trots verbrijzeld*, het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901 (Amsterdam 1996) p. 452-469. Interessant is ook de redenering achter de bekostiging van deze wereldstad. p.467.

economische schijnbloei op de achtergrond. Weleenswaar heeft Spengler in zijn, *Untergang des Abendlandes* zijn lezers vertrouwd gemaakt met de mogelijkheid van een onherroepelijke daling van het cultuurniveau, in plaats van het verder versterken van het vooruitgangsgeloof, maar daardoor heeft het crisisbesef niet zijn algemene karakter gekregen. Wanneer dan wel? Vanaf 1929. Het algemene karakter van het crisisbesef en ondergangsstemming is volgens Huizinga vooral ontstaan door de economische crisis, die begon met de beurskrach van New York, in 1929. Door de economische crisis ervaren veel mensen crisisbesef en ondergangsstemming letterlijk aan den lijve. 'De meesten zijn nu eenmaal gevoeliger aan het lijf dan aan den geest'.¹⁶⁴ Typerend in deze is bijvoorbeeld de snelheid waarmee het woord 'vooruitgang' uit het internationale spraakgebruik verdwijnt.¹⁶⁵

Huizinga acht de grondslagen van deze samenleving meer geschokt dan die rond 1500 en 1800 (1789-1815), waar weliswaar van crisis sprake was maar meer nog van opgang, en vraagt zich af of er ondanks grote verschillen met het Romeinse Rijk er niet een punt is dat zich ook in de huidige cultuur kan voordoen. 'De gang der Romeinse beschaving was een gang naar de barbarie. Zal die der huidige cultuur het ook blijken?'¹⁶⁶ De cultuur bevindt zich als het ware op een breukvlak.

Huizinga gebruikt in bovenstaande zin de termen 'beschaving' en 'cultuur' gelijktijdig. Hoewel beschaving een goed Nederlands woord is geeft Huizinga toch de voorkeur aan de term cultuur. Cultuur is een internationaal aanvaarde term en omvat meer dan beschaving, waar het accent vooral op eruditie ligt. Daar komt nog bij dat het woord cultuur in het algemeen gebruik niet of nauwelijks tot misverstand leidt omdat men wel een idee heeft wat er zo onder verstaan kan worden. Huizinga acht het bijna ondoenlijk een sluitende definitie van cultuur te geven en geeft er de voorkeur aan enkele essentiële grondvoorwaarden en grondtrekken op te noemen die aanwezig moeten zijn om het verschijnsel cultuur op te leveren om daarna toch tot een definitie te komen zonder aanspraak te maken op exactheid.¹⁶⁷ Huizinga noemt er drie. Ten eerste: cultuur vereist in de eerste plaats een zeker evenwicht van

¹⁶⁴ *In de schaduwen*, 2

¹⁶⁵ Idem. 4-5. Huizinga ziet de crisis - economisch en cultureel- niet beperkt tot Europa.

¹⁶⁶ Idem. 21. Hier lijkt Huizinga het niet geheel oneens te zijn met de door Spengler voorzegde neergang van de westerse cultuur. Anderzijds is hij daar niet van overtuigd, hoewel hij constateert dat een aantal tekenen bepaald ongunstig staat.

Het verschil met de moderne wereld is dat, volgens Huizinga, die barbaarse wereld rond 500 n. C. was vervuld van een sterk metafysisch element. Het christendom werd de motor 'achter de gesloten en harmonische hoge middeleeuwse cultuur der twaalfde en dertiende eeuw deed opgroeien, welke het fundament is, waarop de moderne beschaving nog altijd rust'. Idem. 19

'Cultuur moet metafysisch gericht zijn, of zal niet zijn'. Idem. 35. Dus als de moderne cultuur niet metafysisch gericht blijkt te zijn, barbaarij? Een weg terug is er, ook volgens Huizinga, niet meer. Dit lijkt zijn hoofdprobleem.

¹⁶⁷ Idem. 24-25

geestelijke en stoffelijke waarden. ‘Meer en hoger dan de bevrediging van ‘pure nooddrift of van blooten machtswil’. Ten tweede: alle cultuur houdt een streven in. Een streven dat niet gericht is op een ideaal van een individu, maar op een ideaal van een gemeenschap. En ten derde: cultuur betekent beheersing van de natuur. Zowel de stoffelijke beheersing als de geestelijke.¹⁶⁸

Geformuleerd als ‘definitie’: ‘Cultuur als gesteldheid van een gemeenschap is aanwezig, wanneer de beheersing van natuur op materieel, moreel en geestelijk gebied een toestand gaande houdt, die h o o g e r e n b e t e r is dan de gegeven natuurlijke verhoudingen meebrengen, met als kenmerken een harmonisch evenwicht van geestelijke en stoffelijke waarden en een in hoofdzaak homogeen bepaald ideaal, waarheen de verschillende activiteiten van de gemeenschap samenstreven.’¹⁶⁹,

Natuurlijk is er ook cultuur in *engere* zin. Een cultuur waarbij het individu zichzelf op verschillende manieren kan verheffen tot een hoger –geestelijk- niveau. Het gaat Huizinga in zijn boek echter om de stand van zaken bij het *algemene* niveau van de cultuur. Of dit niveau hoger of lager wordt en in welke richting de cultuur zich beweegt, of lijkt te bewegen, en welke consequenties dit met zich mee kan brengen voor het niveau van die cultuur, en hoe zij bijgestuurd zou kunnen of moeten worden.

Het begrip ‘voortgang’ is in deze voor Huizinga een dubbelzinnig begrip. Het duidt slechts een richting aan. Het eindresultaat kan zowel positie als negatief uitpakken. In de achttiende en negentiende eeuw betekende voortgang ook *bigger and better*. In de ogen van Huizinga een ‘uiterst naïef denkbeeld, erfstuk uit de bekoorlijke eeuw van het intellectueel, moreel en sentimenteel optimisme’.¹⁷⁰

Bij een crisis moeten zich symptomen voordoen die uitingen zijn van diezelfde crisis. Huizinga laat zich *In de schaduwen van morgen*, gelet op de ondertitel ‘een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd’, niet toevallig uit in termen van symptomen en ziektebeeld van een crisis. Hij hanteert welbewust de beeldspraak van de pathologie, omdat hij meent dat zonder beeldspraak geen hantering van algemene begrippen mogelijk is. Crisis, bijvoorbeeld, is een van oorsprong hippocratisch begrip.¹⁷¹

Huizinga stelt als cultuurhistoricus een diagnose. Niet van een lichamelijke gesteldheid, maar een diagnose van een maatschappelijke, culturele, een geestelijke gesteldheid.

¹⁶⁸ Idem. 26

¹⁶⁹ Idem. 32 De woorden h o o g e r e n b e t e r zijn welbewust door Huizinga gespatieerd aangebracht. Zij geven m. i. maatstaf, richting en verlangen van Huizinga aan met betrekking tot de cultuur die hij voorstaat, en waar hij crisisverschijnselen en geestelijke- en politieke stromingen in dit boek kritisch op beoordeelt en waardeert.

¹⁷⁰ Idem. 40

Opgemerkt moet hierbij worden dat in de ondertitel van zijn boek sprake is van ‘een’ diagnose. Met ‘een’ als onbepaald lidwoord lijkt Huizinga geen absolute aanspraak te willen of kunnen maken op de algehele juistheid of geldigheid van zijn diagnose. Is hiervan ook iets terug te vinden in de zin ‘Maar wij zijn allen te zamen de lijder en de medicus tegelijk’?¹⁷²

Geeft Huizinga met deze zin tevens een voorzet om -individueel- alvast een begin te maken om de algemene crisis, die ook een persoonlijke is, aan te pakken? Een begin te maken met het ‘zuiveren’ van het eigen hart? Een catharsis, een inwendige loutering, waardoor de habitus van de mens zelf verandert, als voorwaarde voor het behoud van de cultuur?¹⁷³

*Als asphalt- en benzinegeur boven de steden, hangt over de wereld een wolk van woordenkraam.*¹⁷⁴

In hoofdstuk VII geeft Huizinga nog eens de noodzaak aan van de uitgave van zijn boek en waarom hij dit boek zo geschreven heeft als het geschreven is. Dit is geen tijd om met Erasmiaanse mildheid een nieuwe ‘Lof der zotheid’ te schrijven. Daarvoor is de ernst van de dwaasheden te groot. ‘Als een ziekte van de samenleving moet men de oneindige dwaasheid van onzen tijd observeeren, haar verschijnselen blootleggen, nuchter en zakelijk, den aard van het euvel zoeken te bepalen, tenslotte op middelen ter genezing zinnen’.¹⁷⁵ In dit hoofdstuk vraagt Huizinga zich af wat er door de kennisconsument, het grote publiek, gedaan wordt met de kennis en de gedachten zoals die door de wetenschap in hoofdstuk VI ontwikkeld worden. Is de wereld daardoor wijzer geworden? Zo lijkt het -oppervlakkig gezien- wel. Maar heeft, zoals men honderd jaar eerder nog optimistisch meende, de uitroeiing van het analfabetisme een einde gemaakt aan de wanbeschaving? Hebben de triomfen der techniek de beschaving gered? Huizinga concludeert dat het droombeeld van de vooruitgang niet strookt met het populaire denken. De toestand van het populaire denken is die van ‘een crisis en vol bederf en gevaar’, vol van symptomen, die Huizinga samenvat onder de titel ‘De algemeene verzwakking van het oordeel’.¹⁷⁶

Huizinga constateert dat de gemiddelde mens door het algemeen volksonderwijs, de onmiddellijke publiciteit van het dagelijks gebeuren en een ver doorgevoerde arbeidsdeling steeds minder is aangewezen op zelfstandig denken en eigen manier van zeggen. Deze wordt

¹⁷¹ Idem. 38

¹⁷² Idem. 38

¹⁷³ Idem. 218

¹⁷⁴ Idem. 196. ‘Elk spreken sluit kennen in’. Voor Huizinga een *must*. Idem. 98

¹⁷⁵ Idem. 56

via boek, krant, tijdschrift, radio, film over van alles en nog wat ‘op de hoogte’ gehouden en aanvaardt weerloos de opgedrongen kennis en oordeel over verschillende terreinen van het leven. Huizinga concludeert: ‘een kennis, die tegelijk veelsoortig en oppervlakkig is, en een geestelijke horizon, die te wijd is voor een oog zonder kritische bewapening, moeten onvermijdelijk tot verzwakking van het oordeelsvermogen leiden’.¹⁷⁷

Daar komt voor Huizinga nog bij dat in de moderne cultuur een grote verschuiving bij het zich- vermaken plaats vindt. Daar vindt een verschuiving plaats van actief, naar passief gedrag. In plaats van zelf doen, kijken naar. Men laat voor zichzelf zingen, dansen, spelen, sporten.

Dit toenemend passieve gedrag van de toeschouwer gaat voor Huizinga echter nog een stap verder. Tussen theater en bioscoop ligt de overgang van het aanschouwen van een spel en het aanschouwen van de schaduw van een spel. Woord en gebaar zijn daar niet meer levende handeling maar alleen reproductie. De kunst van het toeschouwen wordt omgeschakeld tot een vaardigheid in snel waarnemen en begrijpen van voortdurend wisselende visuele beelden. Met als nadeel ‘een groep van esthetisch - intellectuele perceptiemiddelen wordt zo ongeïnfuseerd gelaten, wat op de verzwakking van het oordeelsvermogen van invloed is’.¹⁷⁸

Minstens zo belangrijk hierbij is de vrijwel totale verhindering van concentratie. ‘Het element o p g a a n – t o t e n z i c h – o v e r g e v e n – a a n vervalst bij de mechanische reproductie van het geziene en gehoorde. De inkeer en de wijding ontbreken. Inkeer nu tot het diepste in hem zelf en wijding van het ogenblik zijn dingen, die de mensch om cultuur te bezitten volstrekt noodig heeft’.¹⁷⁹

Hoe sterk de invloed van commerciële- en politieke reclame op het verzwakte oordeelsvermogen inwerkt kan Huizinga niet zeggen. Wel dat ‘reclame in al haar vormen, speculeert op een verzwakt oordeel, en door haar buitensporige uitbreiding de verzwakking zelf in de hand werkt’.¹⁸⁰

Onverwerkte kennis belemmert het oordeel, en staat wijsheid in de weg. Huizinga vraagt zich aan het einde van dit hoofdstuk af of de samenleving aan dit proces van geestelijke

¹⁷⁶ Idem. 54-55

¹⁷⁷ Idem. 59.

Tegenover de beperkingen van het noodzakelijk gelijksoortige denken stelt Huizinga dat ‘zulk denken, integraal gericht op de eigen levenssfeer, met beperkter middelen en binnen nauwer horizon, een graad van zelfstandigheid bereikt, die in meer doorgeorganiseerde perioden verloren gaat. De boer, schipper of handwerker[...] In zijn beperktheid kon hij wijs zijn. En het was juist de beperktheid van zijn uitdrukkingsmiddelen, die, gestut door de pijlers van het heilige boek en van het spreekwoord, hem dikwijls stijl gaf en welsprekend maakte. Idem. 58-59.

¹⁷⁸ Idem. 60-61

¹⁷⁹ Idem. 61

¹⁸⁰ Idem. 63

vervlakking overgeleverd zal blijven. Zal dit proces nog verder gaan? Of komt er een punt, waar bij volledige doorwerking het euvel zich vanzelf opheft? Hij heeft hier geen beslissend antwoord op, ook niet in zijn prognose in hoofdstuk XX of in -het laatste- hoofdstuk XXI.¹⁸¹

Niet alleen bij de kennisconsumenten is sprake van een algemene verzwakking van de oordeelskracht en daarmee van een verzwakking van de kritische behoefte, een vertroebeling van het kritisch vermogen en een daling van het waarheidsbesef. Ook bij de kennisproducenten blijkt dit een structureel probleem en daar komt nog 'een bederf van de functie der wetenschap of misbruik van de wetenschap als middel' bovenop.¹⁸²

Tevens daalt het vermogen van de wetenschap om te fungeren als toetssteen van zuivere kennis en richtsnoer voor het leven. Huizinga drukt dit uit in een kengetal waarin zichtbaar wordt gemaakt dat de verhouding tussen de drie functies 'verwerving en verhooging van kennis, opvoeding van de gemeenschap tot zuiverder beschaving en schepping van het vermogen tot aanwending en beheersing van krachten', duidelijk is veranderd.¹⁸³ Bij de vermelding van deze verhoudingsgetallen moet opgemerkt worden dat de volgorde van de drie genoemde functies op bladzijde 67 een andere is geworden, wat uiteraard van invloed is op de volgorde van die verhoudingsgetallen. De volgorde is daar: opvoeding, kennisverhoging en technische toepassing. Voor de achttiende eeuw zou uitgegaan mogen worden van een verhouding 8: 4: 1 en rond 1935 van een verhouding 2: 16: 16. Voor Huizinga is de opvoedingswaarde met betrekking tot het algemene cultuurpeil niet groter geworden dan zij in de negentiende eeuw was. Zij is zelfs kleiner dan in de achttiende eeuw, omdat in 1935 het algemene aanvangspeil al iets hoger is.¹⁸⁴

Dat mensen rond 1935 hun levensinzichten niet of nauwelijks meer bij de wetenschap halen komt Huizinga niet onbegrijpelijk voor. Dat er een reactie is op de pretentie van de wetenschap om de wereld te kunnen beheersen is normaal, maar hij stelt onomwonden vast dat er tegelijkertijd sprake is van een verwording van het intellectueel bewustzijn. Het wetenschappelijke denken dat zo exact en objectief mogelijk dient te zijn, verzwakt juist hierin. Dit is uiteraard niet bij de natuurwetenschappen het geval, maar Huizinga bespeurt in de niet-exacte richting een duidelijke tendens om het minder nauw te nemen met het afpalen van de grenzen tussen de logische, de esthetische en de affectieve functies. Een tendens om

¹⁸¹ Idem. 63. Vergelijk dit met de voorspellende waarde die Huizinga toekent aan zijn prognose. Deze acht hij zeer beperkt: '...een te stout woord. Geen drie passen vooruit reikt de blik. Het uitzicht blijft in nevelen gehuld. Het eenige wat overblijft is een afwegen van zekere kansen, het veronderstellen van zekere mogelijkheden.' Idem. 197. Ook geciteerd op p. 40 van dit werkstuk.

¹⁸² Idem. 65

¹⁸³ Idem. 66-67

¹⁸⁴ Idem. 67

het met de ratio niet zo nauw te nemen, om het gevoel, de intuïtie, zonder correctie door het verstand, bewust in de conclusies op te nemen waardoor het denkvermogen verder wordt vertroebeld.

Huizinga noemt als voorbeelden die bijdragen aan de verwaarlozing van kritische beoordeling: de rassen theorie en de dieptepsycho logie. Huizinga richt zich bij de dieptepsycho logie op de inexacte interpretatie van de in exacte waarneming en analyse geschoolde mens en de effecten van de kant en klare denk middelen op mensen, met een laag kritisch vermogen, die in de wetenschap gaan grasduinen.¹⁸⁵ Bij de rassen theorie komt Huizinga tot de conclusie dat de rassen theorie altijd vijandig, altijd anti- is. Het is een pseudo-wetenschap die door politieke omstandigheden op een voetstuk is geplaatst en zich in de plaats van echte wetenschap dringt, om een machts wil te dienen.¹⁸⁶

Maar ‘het kwaad’ wordt niet afgewend door storingen in de cultuur, als daling van de kritische behoefte, de vertroebeling van het kritisch vermogen of het bederf van de functie van de wetenschap, te benoemen. ‘Want nu klinkt de heftige tegenwerping van hen, die zich de dragers wanen van een komende cultuur; maar wij willen niet, dat beproefde kennis ten troon wordt geheven om te beslissen over onze daden. Ons doel is niet denken en weten, maar leven en doen! Ziehier het centrale moment der beschavings crisis; het conflict tussen k e n n e n e n b e s t a a n.’¹⁸⁷

In hoofdstuk X ‘Verzaking van het kennis ideaal’, schetst Huizinga, in nog geen zes bladzijden, de ontwikkeling van de verzaking van het kennis ideaal. ‘Zoo vloeiden langzamerhand de anti- noëtische krachten van een eeuw samen tot een machtigen stroom, die eerlang onwrikbaar geachte dijken van geestelijke cultuur zou bedreigen’.¹⁸⁸ Verzaking van

¹⁸⁵ Idem. 78

¹⁸⁶ Idem. 69-79.

Huizinga, hield als Rector Magnificus en honorair president van de ISS, op 7 april 1933 te Leiden een openingsrede op de conferentie van de *International Student Service* (ISS). In deze rede betreurt hij het dat ‘de wereld van vandaag lijkt niet erg toegankelijk voor het werk van de internationale gedachte. Het doet ons leed te moeten constateren dat die wereld nationalistischer is geworden dan ooit te voren. Overal rondom elke natie zijn omheiningen opgetrokken, politieke en ik vrees ook mentale’. Geciteerd in W. Otterspeer, *Huizinga voor de afgrond* het incident- Von Leers aan de Leidse universiteit in 1933 (Utrecht 1984) 10. De leider der Duitse delegatie dr. J. von Leers bleek de auteur te zijn van een in maart 1933 herdrukte brochure: ‘Forderung der Stunde, Juden ‘raus’’. Of hij hier helemaal toe bevoegd was of niet, het was voor Huizinga reden om hierover, ten overstaan van Von Leers, zijn diepe afschuw en verachting uit te spreken en hij verzocht deze niet verder gebruik te maken van de gastvrijheid van de universiteit. Idem. 15. Voor Huizinga was de eer van de universiteit in het geding. En niet alleen de eer. Een en ander leidde binnen en buiten de universiteit tot het nodige rumoer. In, J. Huizinga Briefwisseling II 1925-1933 is hieromtrent een uitgebreide briefwisseling.

¹⁸⁷ Idem. 85

¹⁸⁸ Idem. 87. Noëtiek [kennis leer] < gr. *noëtikos* [tot denken in staat] , van *noëtos* [slechts voor het denken bestaande en bereikbaar], van *noëō* [ik denk], van *noös* [het denken]. *Etymologisch woordenboek* de herkomst van onze woorden (Utrecht/Antwerpen 1993) 519.

Tot de anti-noëtische krachten rekent Huizinga naast Friedrich Nietzsche, het pragmatisme, dit ontnam ‘aan het begrip waarheid de aanspraak op volstrekte geldigheid, door het in de bedding te plaatsen van en tijdstroom [...]

een ideaal dat voordien in elke cultuur werd gekoesterd.

Uitgangspunt voor Huizinga zelf is een noëtische, want: ‘De werkelijkheid die wij l e v e n , blijft in den grond onkenbaar, niet te veranderen met de middelen van de geest, volstrekt verscheiden van het denken’.¹⁸⁹ Dit is een oud filosofisch probleem en Huizinga genoegzaam bekend, maar heeft daarvoor ooit een vroegere cultuur zelf het kennisideaal verzaakt is zijn vraag. Hij vindt geen parallel in de geschiedenis. ‘Was het de filosofie die hier voordanste, en de samenleving, die volgde? Of moeten wij de uitspraak omkeeren, en getuigen; de filosofie heeft hier gedanst naar het pijpen van het leven. De leer zelf, die kennen onderschikt aan leven, schijnt het te eischen’.¹⁹⁰ Ook in het verleden is er in het denken wel sprake geweest van een tijdelijke wisseling van de wacht van het denken door het doen. Maar daarbij ging het niet om het ‘Diesseits’, maar om het geloof en ‘het streven naar den diepsten grond van het bestaan. En dit toch altijd in den vorm van een e r k e n n e n, hoe ver men de rede ook achter zich liet’¹⁹¹

Huizinga vat in één alinea de verzaking van het kennisideaal samen: ‘Wanneer vroegere geestesstromingen aan het logische instrument, de rede, de leentrouw hebben opgezegd, dan was dat steeds ten gunste van het boven- redelijke. De cultuur die heden den toon wil aangeven, ziet niet alleen af van de rede, maar van het intelligibele zelf, en dit ten gunste van het beneden- redelijke, van de driften en de instincten. Zij opteert voor den w i l, doch niet in den zin van Duns Scotus, maar voor den wil tot aardse macht, voor “bestaan”, voor “bloed” en “bodem” in plaats van voor “kennen” en “geest”.¹⁹²

Bergson plaveide den bodem voor een anti-intellectualisme, dat een soort van geestelijk en moreel egalitarisme, een opheffing van alle rang- en waardeonderscheid tusschen de ideeën, na zich moest slepen. Sociologische denkers als Max Weber, Max Scheler, Oswald Spengler, Karl Mannheim, vonden in de “Seinsverbundenheit des Denkens” een uitgangspunt, dat hen tot naaste burens maakte van het historisch materialisme, waarin de anti-noëtische strekking *ex professo* lag opgesloten [...] het was Georges Sorel, die in zijn *Réflexions sur la violence* die uit dat alles de praktisch –politieke consequentie trok, en daarmee de vader werd van alle hedendaagsche dictaturen’. Idem. 86-87.

N.B. De dichotomie ‘noëtisch’ versus ‘anti- noëtisch’, zou ‘waarde- bepalend’ versus ‘waardevrij- bepalend’ genoemd kunnen worden. Waardevrij in de zin van constaterend, maar zonder *moreel* oordeel. Zie in deze ook voetnoot 209.

¹⁸⁹ Idem. 85-86 Het is duidelijk waar Huizinga in deze ‘staat’.

¹⁹⁰ Idem. 87-88 Een van de filosofen die Huizinga hier bedoelt en noemt is de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900) die trachtte ‘den mensch uit zijn tragische verbanning van alle waarheid te redden, door achter den wil tot kennis der dingen een dieperen grond van den levenswil aan te nemen, dien hij als wil tot macht meende te verstaan’.

De, eveneens Duitse, filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860) schreef al in 1819 *die Welt als Wille und Vorstellung*. Huizinga noemt hem niet. Ook de ‘vitalistische’ José Ortega y Gasset ontbreekt. Omdat zij ‘kennen’ en ‘geest’ laten prevaleren en een geestelijke ascese voorstaan? En Ortega y Gasset naar een nieuwe moraal toe wil? Zie werkstuk 28-29. Vergelijk ook Huizinga’s opvatting over de zin van ascese in hoofdstuk XXI ‘Katharsis’, pp. 218-222.

¹⁹¹ Idem. 86

¹⁹² Idem 89. Duns Scotus (1265-1308) Franciscaans theoloog en filosoof.

Huizinga constateert dat er sprake is van een situatie die geen parallel in de geschiedenis heeft. Hoe verhoudt

Hoofdstuk X is niet alleen een sleutelhoofdstuk omdat hierin het centrale punt van de beschavingscrisis staat en daardoor uitgangspunt en opmaat vormt voor de volgende negen hoofdstukken, maar ook door de portee van de laatste alinea van dit hoofdstuk. In deze alinea vraagt Huizinga zich af in hoeverre de ‘erkenning der “Seinsverbundenheit, Situationsverbundenheit” van het denken een verheldering van het cultuurbewustzijn is geweest, en in hoeverre zij, al te exclusief opgevat, den ondergang van een cultuur zou kunnen inleiden’.¹⁹³ In deze alinea lijkt Huizinga, met een slag om de arm, anti -noëtische uitgangspunten toch niet op voorhand af te wijzen.

Hoofdstuk X is een van de kortste hoofdstukken van het boek maar is, zoals gezegd, toch het sleutelhoofdstuk. Het voor Huizinga centrale moment van de beschavingscrisis, de ontwikkeling van het conflict van ‘kennen’ en ‘bestaan’, wordt hier aan de orde gesteld en de negen volgende hoofdstukken lijken een adstructie van dit conflict. Tevens wordt in die hoofdstukken gekeken naar de invloed van een anti -noëtische houding op het niveau van de cultuur.

Als we kijken naar de titels van die negen hoofdstukken: De cultus des levens, Leven en strijd, Verval der morele normen, De Staat den Staat een Wolf?, Heroïsme, Puerilisme, Bijgeloof, De aesthetische expressie in haar verwijdering van rede en natuur, Stijlverlies en irrationalisatie, is Huizinga dan de optimist die hij zegt te zijn? Kan er dan in ‘Uitzicht’, het voorlaatste hoofdstuk van het boek, nog van perspectief sprake zijn?

In hoofdstuk XI ‘De cultus des levens’, wordt meteen de toon gezet. ‘Het komende geleerde modewoord voor beschaafde kringen zal ongetwijfeld “existentieel” zijn. [...] het woord zal dienen om den geest te plechtiger te verzaken, een belijdenis van maling aan al wat weten en waarheid is’.¹⁹⁴ Ook de titel van dit hoofdstuk lijkt niet willekeurig gekozen. De connotatie van het woord cultus roept reminiscenties op aan een cultus als die van de dans om het gouden kalf. Als iets wat geconstrueerd is, onecht, waar bijgeloof een rol speelt en het echte geloof ontbreekt.

Niet alleen in nationalistische landen bespeurt Huizinga, vooral bij ontwikkelde jonge mensen, een desinteresse om fictie en historie van elkaar te blijven onderscheiden en het waarheidsgehalte van de figuren uit hun ideeënwereld te testen. Belangrijkste voorbeeld

zich die constatering tot zijn conclusie dat sinds Bacon en Descartes de mens zijn weg heeft te zoeken? Ligt hier de verklaring in besloten dat geen parallel in de geschiedenis kan en zal worden gevonden?

¹⁹³ Idem. 90

¹⁹⁴ Idem. 91.

‘Elk spreken sluit kennen in [...] wie ernst zou willen maken met het anti- noëtisch beginsel, moet zich de spraak ontzeggen’. Bedoeld is: eerst ‘kennen’ en dan pas spreken. Idem. 98. Vergelijk ook de *teaser* op pagina 44 van dit werkstuk. ‘Als asphalt- en benzinegeur boven de steden, hangt over de wereld een wolk van

hiervan: de opkomst van het begrip ‘mythe’. Wens en fantasie lopen in deze nieuwe mythe, die als oude mythe wordt gepresenteerd, door elkaar en daarmee ‘kennen’ en ‘willen’. En deze ‘mythe’ pretendeert ook nog een houvast voor het leven te zijn. Bij de expressie van het ‘Seinsverbundene’ denken doet zich iets vergelijkbaars voor. Zonder kritiek lopen mythe en argumenten, logische en poëtische uitdrukkingmiddelen, met name de ‘bloedmetafoor’, door elkaar.¹⁹⁵ De aanhangers van de ‘levensfilosofie’ keren de rangorde van geest en bloed zelfs om.¹⁹⁶

Huizinga is duidelijk niet gecharmeerd van een filosofie ‘die bij voorbaat haar waarheidsgrond afhankelijk verklaart van den bepaalden levensvorm die zij dient, is feitelijk voor de dragers van dien vorm overbodig en voor de overige wereld waardeloos. Zij dient enkel tot staving van het reeds aanvaarde. Waartoe moet, als het toch niet om het kennen te doen is, de Staat zijn denkers voor- of achter zijn triomfkar spannen, om zijn waarde te bewijzen? Geeft hun een echtelijk bed, een spa en een uniformpet’.¹⁹⁷

Kan het noëtische standpunt van Huizinga nog duidelijker zijn?

Huizinga beschouwt de bezetenheid met het leven als een verschijnsel van ‘overmatige volbloedigheid’, als een luxe- probleem. ‘Het leven is ons zo hoog gaan zitten, doordat het ons zo gemakkelijk werd gemaakt [...] tot na het midden der negentiende eeuw verkeerde ook de welgestelde westersche menschheid in veel onmiddellijker en voortdurender aanraking met de armzaligheden van haar bestaan, dan wij gewoon zijn en meenen dat ons toekomt [...] ’s menschen moreele beenen bleken niet sterk genoeg, om die weelde te dragen’.¹⁹⁸

Individueel heeft de mens de keus om te kiezen tussen genieten van het leven, of dit niet te doen. ‘Maar de gemeenschap daarentegen aanvaardt zonder aarzeling en overtuigder dan ooit het aardse leven als voorwerp van alle streven en handelen. Een ware cultus is alom aan het leven gewijd’.¹⁹⁹

woordenkraam’.Idem. 196

¹⁹⁵ Huizinga lijkt een onderscheid te maken tussen sociologische denkers als Max Weber, Max Scheler, Oswald Spengler, Karl Mannheim, die in de “Seinsverbundenheit des Denkens” een uitgangspunt vonden, waarin de anti-noëtische strekking *ex professo* lag opgesloten [zie voetnoot 191] en de ‘bloed’ en ‘bodem’ uitvoering van het ‘Seinsverbundene’ in dit en de komende hoofdstukken van *In de schaduwen van morgen*. Huizinga maakt in dit boek ook gebruik van de inzichten van Karl Mannheim.

¹⁹⁶ Idem. 94 Huizinga introduceert hier ‘de belijders der levensfilosofie’. Duidelijk is dat deze levensfilosofie voor Huizinga een schoolvoorbeeld is van anti- noëtisch denken. ‘Van zekeren R. Müller- Freienfels vind ik geciteerd: “het wezen van onzen geest ligt niet in het zuiver intellectueel kennen, maar in zijn biologische functie als middel tot instandhouding van het leven”.

Niet een *Umwertung aller Werte*, maar wel van precies die waarden die voor Huizinga cruciaal zijn en daarmee voor het niveau van de cultuur.

¹⁹⁷ Idem. 98 Echte kennis is universeel.

¹⁹⁸ Idem. 94-95 ‘Overmatige volbloedigheid’ is hier tevens gebruikt als parodie op de ‘bloedmetafoor’.

N.B. Huizinga en Ortega y Gasset denken in dit verband hetzelfde. Zie hiervoor p. 23 van dit werkstuk.

¹⁹⁹ Idem. 97 In dit citaat vinden we de titel van dit hoofdstuk terug, maar misschien ook een grondvoorwaarde

Dit aardse leven als voorwerp van alle streven en handelen lijkt een bijna autonoom proces en Huizinga is noch op de beperktheid van de rede, noch op de effecten en de toename van het instinctieve karakter van dit aardse leven gerust. Daar is toch een tegenwicht voor: ‘want het is enkel op de onverzwakte en onwrikbare basis van een levend metaphysisch besef, dat een absoluut waarheidsbegrip, met zijn uitvloeisel van volstrekt geldende normen van zedelijkheid en gerechtigheid, veilig is tegen den wassenden stroom van instinctieven levensdrang’.²⁰⁰

*Zo hecht zich niettemin aan elken strijdwil tegen de wederstrevers de haat, die slechts de boosheid behoorde te gelden.*²⁰¹

Bij Huizinga is in de voorwaarde voor cultuur, dat alle cultuur een streven inhoudt, terug te vinden dat leven een strijd is. Maar hoe gaat een leer, die alles ondergeschikt maakt aan de eis van het leven, hiermee om?

In het openbare denken over publieke plichten neemt de notie van het volstrekt kwade en goede nog maar een zeer beperkte plaats in. Het begrip van de levensstrijd heeft zich verplaatst van het persoonlijke geweten naar het publieke leven, waarbij het ethisch gehalte van dat strijdbesef bijna is verdwenen. Was de strijd tegen ‘de bozen’ een christelijke plicht, de levensstrijd, als publieke plicht, wordt een strijd van mensen tegen mensen: de anderen.²⁰²

‘Die a n d e r e n zijn dus, al naar het standpunt der subject- groep, concurrenten, bezitters der productiemiddelen, dragers van ongewenschte biologische eigenschappen, of eenvoudig verwante naburen, in – den- weg- staanders der machtsuitbreiding. In al die gevallen is aan den wil tot bevechten, onderwerpen, verdrijven, onteigenen of uitroeien een ethische veroordeling op zichzelf niet verbonden. Maar de menselijke natuur blijft zwak, ook al zweert men de erkenning van die zwakheid af voor een heroïsch heidendom. Zoo hecht zich

voor cultuur. Volgens Huizinga’s ‘definitie’ van cultuur houdt alle cultuur een streven in. Een streven dat niet gericht is op een ideaal van een individu, maar op een ideaal van een gemeenschap. Een in hoofdzaak homogeen bepaald ideaal, waarheen de verschillende activiteiten van de gemeenschap samenstreven. [Zie pagina 43 van dit werkstuk]. Wat als bovenstaand citaat daar lijkt in te passen? Maar de wedervraag zal zijn of hier sprake is van een ideaal, of van een aandrift en de vraag stellen is in dit geval ook de vraag beantwoorden.

²⁰⁰ Idem. 97 Huizinga constateert op dezelfde bladzijde dat de rede als bestrijdster van het geloof nu, om haar afbraak tegen te gaan, haar toevlucht zoekt bij het geloof. Van de rede is geen redding te verwachten. Op pagina 195 noteert Huizinga ‘Het tegenwicht tegen deze destructieve samenwerking van factoren kan enkel gelegen zijn in de allerhoogste ethische en metaphysische waarden. Terugkeer tot de rede helpt niet uit de draaikolk’ [...] wij beleven, naar allen schijn, de hoogste gevarencomplicatie, die onze cultuur kan bedreigen’.

²⁰¹ Idem. 103

²⁰² Idem. 99-103

Huizinga toetst de opvattingen van goed en kwaad, begin dertiger jaren, aan het christelijk en platoons gezichtspunt en constateert dat de notie van het volstrekt kwade en goede, bij de publieke plichten, nog maar een

niettemin aan elken strijdwil tegen de wederstrevers de haat, die slechts de boosheid behoorde te gelden'.²⁰³

De soldaat te velde vindt in de ellende de waarden van de hoogste ascese terug. Bij hem is de haat uitgeschakeld. Huizinga vraagt zich af of de 'impeccabiliteit' van de soldaat mag worden uitgebreid tot de impeccabiliteit der statenvijandschap, dus tot de erkenning van het goed recht van een staat tot oorlog om zijn belang.²⁰⁴ Huizinga stelt deze - retorische- vraag naar aanleiding van een staatkundige theorie die in Duitsland breed wordt aangehangen. In de brochure, *Der Begriff des politischen* van de Duitse staatsrechtgeleerde Carl Schmitt (1888-1980) plaatst deze de staat naast de grondslagen van het ware en het goede, waarbij het enige - politieke- onderscheid tussen staten die tussen 'vriend' of 'vijand' is. Wat inhoudt dat het onderwerpen van een staatkundig conflict aan de uitspraak van derden als een inbreuk gezien wordt op de soevereiniteit van de staat wanneer en hoe de vijand te bevechten, en wie die vijand is. De staat heeft het recht er vijanden op na te houden en kan zelf elk belang van machtsuitbreiding als bestaansvoorwaarde interpreteren. Wat voor Huizinga betekent dat het veroveren van een kleine staat door een grote een kwestie van wens en gelegenheid is.²⁰⁵

Met het stellen van 'bestaan' boven 'kennen' wordt voor Huizinga ook de norm van het beoordelen, en daarmee van wat behoort prijsgegeven. Elk zedelijk oordeel is tevens een kennishandeling. Bij menselijke verhoudingen kan *constateren*, zoals Carl Schmitt hier doet, nooit genoeg zijn, maar is, wat Schmitt juist niet doet, 'waardeeren geboden en onvermijdelijk'.²⁰⁶ Huizinga doet dat wel: 'dat de leer van een zelfstandig politisch leven, dat zich voltrekt in de tegenstelling vriend- vijand, een afval van den geest beduidt, ver voorbij de sfeer van een naïef animalisme, in een satanisme, dat het kwaad tot richtsnoer en vuurbaken verheft'.²⁰⁷

zeer beperkte plaats inneemt.

²⁰³ Idem. 103. Het lijkt niet moeilijk hier de grootste gemene deler van de verschillende - ismen van het 'heroïsch heidendom' te zien.

²⁰⁴ Idem. 104. Door het wegvallen van de haat bij de soldaat is sprake van impeccabiliteit (uit het Frans, en betekent: zondeloosheid, onberispelijkheid)

²⁰⁵²⁰⁵ Idem. 105-109. Dit laatste is een algemeen effect, maar een goed verstaander heeft hier aan een half woord genoeg. De Europese ordening kan, met deze theorie als gemeengoed, makkelijk verstoord worden. Dan zou een reconstructie van Europa kunnen plaatsvinden die door Huizinga duidelijk niet gewenst wordt.

Wat ook een einde zou betekenen voor Nederland als 'middelaarschap' van de Nederlandse natie en cultuur in Europa en de wereld. In Léon Hanssen, *Huizinga en de troost van de geschiedenis*, Verbeelding en rede (Amsterdam 1996) 65

²⁰⁶ Idem. 111-112. Zie ook voetnoot 191. In de brochure Van Carl Schmitt ligt de anti-noëtische strekking niet alleen *ex professo* opgesloten, maar doet zich een exempel voor van de vraag in hoeverre de 'erkenning der "Seinsverbundenheit, Situationsverbundenheit" van het denken een verheldering van het cultuurbewustzijn is geweest, en in hoeverre zij, al te exclusief opgevat, den ondergang van een cultuur zou kunnen inleiden. Schmitt voert de anti- noëtische strekking *in extremis* door, waar voor Huizinga 'waardeeren geboden en onvermijdelijk' is.

²⁰⁷ Idem. 113

En wat de leer van de amorele staat betreft: ‘deze leer van de zedelijke, beter onzedelijke autonomie van den Staat is van alle gevaren, die de westersche beschaving met ondergang bedreigen, ongetwijfeld het grootste, omdat zij het sterkste machtssubject aangaat, dat de wereld kan maken en breken. Zij brengt als onafwendbare consequentie onderlinge verdelging of wederzijdsche uitputting en verdwazing mee van de eenheden zelf, waarin die beschaving berust: de nationale Staten.’²⁰⁸

Daar staat Huizinga overduidelijk niet voor, maar waar staat Huizinga wel voor? Ook hij weet dat staten eerst en vooral hun eigen belangen zullen dienen ‘en naar een internationale moraal maar één millimeter verder dan dat belang d.w.z. de vrees voor solidair bedwang, voorschrijft. Maar die ééne millimeter is de spanne van eer en vertrouwen, en grooter dan duizend mijlen van machtswil en geweld’.²⁰⁹ Huizinga kent de beperkingen van de Volkenbond natuurlijk ook, maar ‘het geringste succes van den Volkenbond, al ontvangt Ares het met grijnzenden hoon, is thans meer waard dan een galerij van glorie te land en ter zee’.²¹⁰

Maar er is meer nodig dan een verstandig internationalisme en een internationale politiek die de oorlog weet te vermijden: de geest moet veranderen. Daar is een cultuuromslag voor nodig. Een nieuwe cultuur kan alleen worden gedragen door een ‘gezuiverde’ mensheid. Een mensheid die zich moet herinneren dat de mens kan willen geen roofdier te zijn.²¹¹ Om dat te bereiken is een *nieuwe* ascese nodig. Een catharsis, een inwendige loutering, waardoor de habitus van de mens zelf verandert, als voorwaarde voor het behoud van de cultuur. Een ascese van zelfbeheersing met wat minder waardering voor macht en genot. De verheerlijking van het leven mag ook iets minder uitbundig. Een vaste oriëntering van levensleer en

²⁰⁸ Idem. 138. Ook binnen de afzonderlijke staten kan dit tot een strijd van allen tegen allen leiden. Huizinga steunt in zijn boek op constatering van Karl Mannheim met betrekking tot deze consequentie van de leer van de amorele staat, die hij samenvat in de zin ‘dat de leer van de staatsimmoraliteit niet het monopolie van den Staat kan blijven, dat ook engere quasi- openbare groepen zich haar eigen zullen maken en zich ervan bedienen’. Idem 135

²⁰⁹ Idem. 142

²¹⁰ Idem. 220.

‘Waar ook maar een tengere plant van echte internationaliteit opkomt, stut haar en begiet haar. Begiet haar met het levende water van het eigen nationaal bewustzijn, mits het zuiver is [...] De internationale zin, - die immers reeds in het woord zelf het behoud van nationaliteiten veronderstelt, maar van nationaliteiten, die elkaar verdragen en uit verschil geen geschil maken - ,kan het vat worden voor de nieuwe ethiek, waar de tegenstelling van collectivisme en individualisme zal zijn opgeheven’. Idem 223-224

²¹¹ Idem. 220-221. Met ‘zich herinneren’ lijkt Huizinga ook te verwijzen naar een betoog van Augustinus (354-430) in, *De Civitate Dei* dat alle strijd, zelfs die der wilde dieren en van de mythische rover Cacus, het herstel van een toestand van evenwicht en harmonie ten doel had, die hij vrede noemde. Hier verbindt Huizinga de conclusie aan dat de mens in de kosmos streeft naar harmonie en niet naar disharmonie. ‘Deze eenvoudige waarheid [...]om te keren door den oorlog als normalen staat te huldigen, bleef voorbehouden aan de wijsheid der twintigste eeuw’. Idem. 109-110

De vraag of Huizinga ‘profaan’ was beantwoordt zijn zoon Leonhard negatief. ‘Later ben ik nooit verder gekomen dan waar ik nu ben: het geloof aan een machtig en goddelijk ritme van wonderschone en in de grond van de zaak milde wetmatigheid’. In Leonhard Huizinga *Herinneringen aan mijn vader* (Den Haag 1963) 155. Leonhard Huizinga betwijfelt echter ‘een positief christelijke levenshouding’ bij Johan Huizinga. Idem. 156

levensgevoel op de dood (Plato) verhoogt het juiste gebruik van de levenskrachten. Deze nieuwe ascese dient een overgave te zijn aan wat als hoogste te denken valt. Voor Huizinga kan dat de staat, volk of klasse, maar ook het persoonlijk bestaan niet zijn. ‘Gelukkig zij, voor wie dat beginsel slechts den naam kan dragen van Hem die sprak: ‘Ik ben de weg, en de waarheid en het leven’’.²¹²

Huizinga ziet in de politieke activiteiten van de jeugd en de bereidheid tot overgave en inzet, iets van de geestelijke houding terug die nodig is voor het herstel van de cultuur. Maar deze houding is ‘onzezuiverd’, en de algemene verzwakking van het oordeel en de ontworteling van de morele normen staan de jeugd in de weg om het beginsel, waarvoor men haar opeist, op zijn diepste waarde te kunnen peilen.²¹³

Voor Huizinga is niet duidelijk te zien waar de zuivering der geesten zal moeten inzetten. Hij vraagt zich daarbij af of men door nog diepere lagen heen moet om murw te worden en tegelijkertijd of de aaneensluiting van de ‘mensen van goede wil’ over de wereld al aan de gang is.²¹⁴

Er is geen weg terug. Of toch?

De ezel van Buridan

Huizinga stelt zich de vraag of een catharsis, een zuivering, niet in tegenspraak staat tot wat

²¹² Was de ‘oude’ ascese er een van wereldverzaking en hemels heil, de ‘nieuwe’ ascese van Huizinga is er een van ‘zelfbeheersching en getemperde schatting van macht en genot [...] de nieuwe ascese zal een overgave moeten zijn. Overgave aan dat wat als hoogste te denken valt’. Idem. 222. Huizinga geeft met deze uitspraak van Jezus een voorbeeld van wat als hoogste te denken valt. Met deze uitspraak lijkt Huizinga tevens de mogelijkheid van vrede aan te geven, en de historische discontinuïteit met de gedachte ‘de mens de mens een wolf’.

Ook lijkt Huizinga met deze uitspraak de waarde van het oude en het nieuwe te willen verzoenen.

Dat Huizinga ook het persoonlijk bestaan niet als hoogste te denken is niet verwonderlijk. Men heeft immers geen standpunt buiten zichzelf. Dat leidt makkelijk tot nihilisme, decadentie en de hierboven beschreven disharmonie, en niet tot een - humane- cultuur zoals Huizinga die ziet. Bij de grondtrekken van cultuur hoort ook een gemeenschappelijk ideaal, dus boven- persoonlijk. Zie pagina 43 van dit werkstuk.

Huizinga kent de tekorten van de christelijke kerk, maar ‘de vooronderstelling, dat de vijandschap was gefundeerd in de rechte erkenning van waarheid en leugen, van goed en kwaad, bleef overeind. En in die overtuiging berustte ook de beslissing aangaande hetgeen den Christen geoorloofd was als middel in dien strijd. Binnen de grenzen van het Christendom kon de naald van het geweten, langs een schaal, die van volstreckte weerloosheid tot het krijgshandwerk gaat, den plicht aanwijzen’. Idem. 101 Dit ‘kompas’ ziet Huizinga met name bij de publieke plichten te loor gaan en hij vreest bovendien dat hier het ‘vriend’- of ‘vijand’ denken, waar een ethische veroordeling op zichzelf niet aan verbonden is, de boosheid, vooral op staatsniveau, gaat vervangen door de haat, met alle negatieve gevolgen van dien. Zie ook voetnoot 204. [De *Anti-Machiavel* (1740) van Frederik de II van Pruisen (1712-1786), heeft met dit probleem te maken]. Huizinga zet hier de internationale zin tegenover, maar van nationaliteiten die elkaar verdragen en uit een verschil geen geschil maken. Dit kan ‘het vat worden voor de nieuwe ethiek, waarin de tegenstelling van collectivisme en individualisme zal zijn opgeheven’. Idem. 224

²¹³ Idem. 222-223

²¹⁴ Idem. 223

hij gezegd heeft over ontwikkeling. Ontwikkeling stond immers lijnrecht tegenover herstel van oude tijden of het einde van alles, maar was een fase in een voortschrijdend en onomkeerbaar proces waar de mensen doorheen moesten, wat hij zag als het unieke, nog niet eerder vertoonde, van het crisisbesef van zijn tijd? ²¹⁵ ‘Wij staan hier opnieuw voor de antinomische bepaaldheid van al ons oordelen. Wij zijn gedwongen, in de oudere visie een deel van waarheid te bekennen. Er moet een mogelijkheid van bekeering en ommekeer zijn in den gang van beschaving. Zij betreft de erkenning of terugvinding van eeuwige waarheden, wier wezen hen buiten den stroom van ontwikkeling en verandering stelt. Om zulke waarden is het te doen’.²¹⁶ Zo’n waarde zou de uitspraak van Bernard van Clairvaux, ‘habet mundus iste noctes suas et non paucas’ kunnen zijn.²¹⁷

Het is mogelijk, dat velen mij op grond van deze bladzijden een pessimist zullen noemen’, zei Huizinga al in de voorrede van zijn boek, ‘Ik heb slechts dit te antwoorden: ik ben een optimist [...] op de verschijnselen moet het oog gericht zijn, op het herstel de hoop’.²¹⁸

Al mag de toekomst dan zijn schaduwen vooruit werpen, voor Huizinga geen -deterministisch- bepaalde *Untergang des Abendlandes*.

Dit hoofdstuk over Huizinga begon met de uitspraak ‘Ja, wie de leer belijdt van het ‘bestaan’ boven het ‘verstaan’, hij kan getuigen, dat zijn volk niet leeft in ondergangsstemming, maar op weg is naar de heerlijke ontplooiing van zijn krachten’. Hier is de keus voor Huizinga niet antinomisch. Hier aarzelt hij niet als ‘de ezel van Buridan’. Voor

²¹⁵ Voor dat laatste, zie pagina 41 van dit werkstuk.

Of men nog door ‘de diepere lagen heen moet om murw te worden’ lijkt een beetje op het gezegde ‘wanneer de wal het schip gaat keren’. Huizinga bedoelt hier uiteraard mee dat als men niet *en masse* intrinsiek, dus zelf, tot die conclusie komt, dat besef en die noodzaak zich extrinsiek, door oorzaken van buitenaf, pas kan gaan voordoen. Vergelijk het effect van de economische crisis op het algemene karakter van het crisisbesef en ondergangsstemming. Zie pagina 42 van dit werkstuk.

²¹⁶ Idem. 224-225. Antinomie [tegenstrijdigheid tussen twee geloofwaardige oordelen] <gr. *antinomia* [dubbelzinnigheid in de wet], van *anti* [tegenovergesteld, tegen] + *nomos* [wet], idg. Verwant met *nemen*. *Etymologisch woordenboek* de herkomst van onze woorden (Utrecht/Antwerpen 1993) 60.

Op p. 50 constateert Huizinga dat het cultuurwetenschappelijke denken in toenemende mate antinomisch en ambivalent wordt. ‘Antinomisch, dat wil zeggen, dat de gedachte zich als ’t ware opgehangen bevindt tussen twee tegenstellingen, die te voren schenen elkaar te moeten uitsluiten. Ambivalent, dat wil zeggen, dat het waardeoordeel in het besef van verkieselijkheid van twee tegengestelde beslissingen voor de keuze blijft aarzelen als de ezel van Buridan’. Op p. 70 geeft Huizinga aan dat door de toename van het antinomisch denken wat iemand werkelijk meent moeilijker maakt. ‘Voor den oppervlakkigen of gepreoccupeerden geest wordt die beslissing des te gemakkelijker’.

²¹⁷ ‘De wereld kent zijn nachten en niet weinig’. Uitspraak van Bernard van Clairvaux (1190-1153) abt der Cisterciënzers. Door Huizinga, *In de Schaduwen van morgen*, bewust als een ten geleide, aan het begin van dit boek, geciteerd. Deze uitspraak kan in dubbele zin gebruikt worden. Als metafoor bij de zwarigheden in de komende hoofdstukken, en als metafoor die voor troost staat, zwarigheden zijn van alle tijden maar zijn daarmee nog niet uitzichtloos. Voorbeeld van de *zin* van zo’n waarheid, ‘wier wezen hen buiten den stroom van ontwikkeling en verandering stelt’.

(Ora et labora. Bid en werk. Een bekende door Bernard van Clairvaux ingestelde leefregel voor de cisterciënzers. Zou, in overdrachtelijke zin, passen bij het, door Huizinga op niet aflatende wijze, willen doordringen van de cultuur met geest).

hem is de weg van het ‘verstaan’ de moeilijkere, maar enige weg waaraan gewerkt moet worden, omdat alleen deze weg een menselijker, hoger cultureel niveau oplevert.²¹⁹

²¹⁸ Combinatie van de tweede alinea uit de voorrede en p. 38

²¹⁹ Hier lijkt de diepere verklaring te vinden waarom Huizinga, ondanks herhaald aandringen en de verwijten van Menno ter Braak, niet in het ‘Comité van Waakzaamheid’ wilde plaatsnemen. Huizinga had zijn bedenkingen tegen *alle* politieke leren van het ‘bestaan’.

Samenvatting/conclusies

De Engelse politiekeconoom John Maynard Keynes (1883-1946) deed in 1919 twee ongebruikelijke dingen. Hij zette naam en carrièremogelijkheden op het spel toen hij zich terugtrok als vertegenwoordiger van de Engelse delegatie bij de vredesonderhandelingen van de vrede van Versailles, en hij gaf een boek uit over die vredesonderhandelingen waarin hij man en paard noemde. Wat wilde hij daarmee bereiken?

Keynes probeerde met dit boek de publieke opinie te bereiken om deze voor zijn doeleinden te mobiliseren: herziening van de, in zijn ogen, ‘Carthaagse’ vrede. In concreto: voorkoming van met name de hoogte van de herstelbetalingen, die niet alleen Duitsland, maar daarmee ook Europa zou ruïneren. Met alle gevolgen van dien voor de naoorlogse politiek-economische reconstructie van Europa, waarbij de revolutie in Rusland een voorbode zou kunnen zijn van wat zich in Duitsland en Centraal Europa, bij ongewijzigd beleid, ook zou kunnen voordoen. Zijn politiek-economische reconstructie van Europa had tot doel om Europa ‘als draagster van de mantel van de beschaving’ te behouden.

Het directe doel van zijn boek *The economic Consequences of the Peace* was te laten zien dat de ‘Carthaginian Peace was not *practically* right or possible’. Het ging Keynes dus niet zo zeer om de morele kant van de vrede en de herstelbetalingen, als wel om de praktische kant en de hoogte van de herstelbetalingen en de impact daarvan op Centraal Europa in het bijzonder. Daar kwam voor Keynes bij dat, hoewel men zich bij de onderhandelingen wel bewust was van de economische factor, de diepere economische ontwikkelingen over het hoofd werden gezien. En dat waren nu juist de ontwikkelingen die de toekomst gingen bepalen. In de Veertien Punten van Wilson werd met die toekomst het meest rekening gehouden. Voor Keynes reden waarom de vrede, met deze punten van Wilson als uitgangspunt, gewijzigd diende te worden. Hij wilde een oplossing die paste in de door hem gesignaleerde voor- en naoorlogse Europese civilisatie ‘struggling forwards to a new order’ anders dan de, in zijn ogen gedateerde, hegemoniale *prize fighting* oplossing van de Franse president Clemenceau. Dat de Duitsers herstelbetalingen moesten doen was ook voor Keynes geen issue. Maar waarom was de *hoogte* van de herstelbetalingen voor Keynes zo belangrijk?

Keynes zag, als onderdeel van zijn naoorlogse reconstructie van Europa, voor Duitsland een rol weggelegd als economische motor en organisator van het herstel van Centraal Europa. Hoe was dit te combineren met de herstelbetalingen? In deze combinatie was de hoogte van die herstelbetalingen cruciaal. Men moest de Duitsers de duimschroeven zo ver aandraaien dat nog voldoende hoop bleef bestaan op een betere toekomst. Keynes wilde zo het gevaar van

een revanche, of een revolutie als in Rusland, vermijden. Duitsland zou dan ook als de beoogde economische motor en organisator bij de reconstructie van Centraal Europa wegvallen. Keynes was zich er van bewust dat hij met deze ideeën een gok nam. Er waren twee mogelijkheden. Of de Duitsers hadden door de nederlaag hun lesje geleerd, of ze waren ongelooflijk slecht. Dat zou het einde van Europa betekenen en de mantel van de beschaving zou over andere schouders geslagen worden.

De these van Amerikaanse historicus W. Schivelbusch bij het niet betalen van de herstelbetalingen door de Duitsers, was het bestaan van een *surrogate army* in Duitsland. Schivelbusch wilde hiermee niet alleen aantonen dat de vrees van Clemenceau voor een Duitse wederopstanding na de oorlog, maar dan als de toonaangevende Europese macht die het voor de oorlog ook was geweest, niet alleen niet ongegrond was, maar ook dat dit surrogaatleger de oorlog met economische middelen voortzette. Keynes had goede contacten in Duitsland en zou dit soort ontwikkelingen aan zijn regering moeten hebben rapporteren. Dat Keynes zulke ontwikkelingen niet geconstateerd en op zijn beloop gelaten zou hebben leek, mede gelet op zijn doelstelling om Europa 'draagster van de mantel der beschaving' te houden, niet erg waarschijnlijk.

De Spaanse filosoof José Ortega y Gasset (1883-1955) baseerde zich op bevolkingscijfers van de Duitse econoom Werner Sombart (1863-1941) en constateerde dat van 1800 tot 1914 de Europese bevolking van 180 miljoen naar 460 miljoen was gestegen. Terwijl in de 1200 jaar daarvoor de bevolkingsgroei niet verder was gekomen dan 180 miljoen mensen. De vraag van Ortega y Gasset was, wat die groei had veroorzaakt en welke gevolgen die groei met zich mee had gebracht. Zijn antwoord op de vraag wat die groei had veroorzaakt was: de samenhang van de liberale democratie en de techniek. Aan de steile bevolkingsgroei van de negentiende eeuw verbond Ortega y Gasset verder de conclusie dat de echte omwenteling van de negentiende eeuw was gelegen in het feit dat de levensomstandigheden van 'de kleine man', die in de daaraan voorafgaande eeuw bepaald werden door verdrukking, beperking en afhankelijkheid, bijna volmaakt waren. Het openbare leven werd daardoor ondersteboven gekeerd, zonder dat sprake was van een opstand tegen de bestaande orde. Deze omwenteling leidde volgens Ortega y Gasset tot het invoeren van een nieuwe bestaansorde die alles wat was, ontwrichtte. Hiermee had het liberalisme zijn eigen probleem gecreëerd!

Voor Ortega y Gasset was de liberale democratie hoogste verschijningsvorm van openbaar leven tot dan toe, en gebaseerd op de techniek. Kwam deze, of welke levensvorm dan ook, lager te staan dan die van de negentiende eeuw, dan moest dit volgens Ortega y Gasset zelfs beschouwd worden als 'zelfmoord'. Een geestelijke zelfmoord, die men in feite aan zichzelf

te wijten had.

De oud-liberalen worstelden met het nieuwe fenomeen van de collectiviteit en vooral met de vraag waaruit die collectiviteit precies bestond. Ortega y Gasset zag in dat deze collectiviteit dubbelzinnig was. Weldadig, en angstaanjagend. Reden voor hem om zich aan te sluiten bij een nieuw, minder naïef en slagvaardiger liberalisme dan het oud-liberalisme. Voor dit liberalisme zag Ortega y Gasset een goede toekomst weggelegd.

Hoe kwam Ortega y Gasset tot zijn benaming *massamensen* of *hordemensen*? Welke eigenschappen had deze massa? Konden deze eigenschappen een gevaar voor de Europese cultuur zijn? Door het enorm toegenomen aantal mensen sprak Ortega y Gasset over de massa- of hordemensen. Deze hadden hun status te danken aan de beginselen van liberale democratie en techniek maar zouden, door hun toenemende invloed, die beginselen in direct gevaar brengen. Minder vanwege het aantal noemde Ortega y Gasset deze vorm van mens-zijn, massamens of hordemens, dan wel om het gemis aan persoonlijke spanning bij deze mens. De massa- of hordemens was onleerbaar en kwam alleen in beweging door druk van buitenaf. De ‘ziel’ van de ‘nieuwe’ Adam was ‘gesloten’. Dat was voor Ortega y Gasset het grote probleem waarvoor de mensheid zich geplaatst zag. Want in deze geslotenheid van de ziel lag de ‘opstand’ der massa’s. In het verlengde hiervan lag zijn constatering dat Europa geen moraal meer had. Voor Ortega y Gasset had je pas ‘recht op rechten’ als je wat gepresteerd had en niet eerder. Ortega y Gasset was de mening toegedaan dat het menselijk leven in dienst van iets gesteld moest worden wilde het niet in het labirint van het egoïsme terecht komen. Hoewel het leven iets was dat iedereen voor zichzelf deed, moest het toch aan iets ondergeschikt worden gemaakt wilde het niet slap en armzalig verlopen. Ortega y Gasset noemde de mensen voor wie het leven wel een voortdurende spanning en oefening was: *askesis*, de asceten. Dit was voor hem de elite, maar deze term diende uitsluitend opgevat te worden als ‘geesteshouding’. (Vergelijk Huizinga).

Wat was het grootste gevaar dat de Europese beschaving bedreigde?

De staat vormde het grootste gevaar. Zij maakte zich, ten koste van de maatschappij, tot hoofdzaak: ‘de steiger maakte zichzelf eigenaar van het huis en betrok het’. Ook dit gevaar dat de beschaving bedreigde, was uit haar zelf voortgekomen. Ortega y Gasset zag hier een duidelijke parallel met de ontwikkeling van de wetenschap. De vooruitgang maakte de specialisatie noodzakelijk, en juist de ‘barbaarsheid’ van het ‘specialisme’ dreigde de wetenschap te verstikken.

De opvatting over de staat was bij Ortega y Gasset dubbelzinnig. Hij onderkende voordelen en gevaren die van de staat uit konden gaan, maar ook haar mogelijkheden tot transformatie:

de reconstructie en regeneratie van Europa. Om nieuwe energie op te wekken in de vermoeide burgers, die de 'tucht der verantwoording' behoefden voor de hernieuwde mondiale taak van Europa.

De liberale democratie was voor Ortega y Gasset de staatsvorm van de 'indirecte actie'. Ortega y Gasset zag dit liberalisme als de uiterste vorm van inschikkelijkheid. Zelfs met de vijand wilde men in vrede samenleven. Voor Ortega y Gasset was deze paradoxale 'tegennatuurlijke' keuze de edelste die op de aardbol had weerklonken. (Vergelijk Keynes)

De Europese beschaving dreigde te bezwijken, omdat de mens geen gelijke tred kon houden met de vooruitgang van de beschaving van zijn tijd. Hoe dacht Ortega Y Gasset dit fundamentele probleem op te kunnen lossen? De geschiedkundige kennis kon behoeden voor naïeve dwalingen. De geschiedenis was de werkelijkheid van de mens. Het verleden ontkennen dwaas, want het verleden was de natuur van de mens 'die in galop terug kwam'. Bovendien was het verleden er niet om te ontkennen, maar om het volledig te vervullen. De *raison historique* of 'historische rede' was de enige manier van denken die een behoorlijke kans bood om tot een oplossing te kunnen komen bij menselijke vraagstukken die van nature buitengewoon concreet konden zijn. Het verbreken van de continuïteit van het verleden, het blanco willen beginnen, zag Ortega y Gasset als het streven af te dalen tot de orang-oetan en hem na te volgen.

Dat er sprake was van een cultuurcrisis stond voor de Nederlandse cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945) vast. Huizinga vergeleek in zijn boek de huidige cultuurcrisis met vroegere crises. Bij de beoordeling van de algemene verschijnselen was 'geest' de maatstaf. Geest was een permanent streven naar kennis, die tot inzicht en wijsheid moest leiden, zowel in de privésfeer als daarbuiten, anders volgden denkluheid en erger. 'Verstaan' boven 'bestaan'. De geest was en bleef voor hem de bepalende factor voor cultuur.

Voor Huizinga was de hoofdvraag dat als welvaart, orde en gezondheid en eensgezindheid in de wereld zouden herstellen, maar 'die' geest van de leer van het 'bestaan' bleef heersen, zou de beschaving dan gered zijn? Zou de cultus van het leven niet tot een toenemende verzaking van de geest leiden? Hij deelde duidelijk niet de mening van degenen die de 'ideologie' van het 'bestaan' boven het 'verstaan' stelden. Van een cultuurwereld die aan haar eigen dynamiek was overgelaten. Huizinga vreesde dat daardoor een overlading en slavernij van de geest; een barbariseren, in plaats van een 'gezuiverde, herstelde en verhoogde cultuur' kon ontstaan. Onder barbariseren van een cultuur verstond Huizinga dat een hoog geestelijk niveau langzamerhand verdrongen werd door elementen van een lager niveau. Waarbij termen als elite en massa uitsluitend opgevat moesten worden als *geesteshoudingen* en los stonden

van hun sociale basis. (Vergelijk Ortega y Gasset)

Huizinga constateerde, op comparatieve wijze, dat ook na de Franse revolutie van 1789 revolutie als idee in overeenstemming bleef met een heil voor eens en altijd. Huizinga kwam tot de conclusie dat veel dingen, ook in het recente verleden, misschien wel beter waren dan nu. Waarom was er dan geen weg terug meer? Sinds drie eeuwen was de blik omgewend: sinds Bacon en Descartes. De mensheid had haar weg te zoeken. Er was alleen een weg vooruit, wat zich op die weg ook mocht voordoen. Deze weg was niet deterministisch, maar wel onomkeerbaar. De mens kon door zijn goed gefundeerde kennis en inzichten ingrijpen en invloed uitoefenen op het samenlevingsproces, maar de richting van het proces niet omkeren. Daarom noemde Huizinga dit proces: ontwikkeling. Ontwikkeling betekende voor hem: beperkte noodzakelijkheid. Dit stond lijnrecht tegenover herstel van oude tijden of het einde van alles, maar was een fase in een voortschrijdend en onomkeerbaar proces waar de mensen doorheen moesten. Dit zag hij als het unieke, nog niet eerder vertoonde, van het crisisbesef van zijn tijd.

Het ging Huizinga om het *algemene* karakter van het crisisbesef. Dit ontstond vanaf 1929 door de economische crisis. Door de economische crisis ervoeren veel mensen crisisbesef en ondergangsstemming letterlijk aan den lijve. Huizinga achtte de grondslagen van de samenleving meer geschokt dan die rond 1500 en 1800 (1789-1815), waar wel van crisis sprake was, maar meer nog van opgang, en vroeg zich af of er ondanks grote verschillen met het Romeinse Rijk niet een punt was dat zich ook in de huidige cultuur kon voordoen. De gang der Romeinse beschaving was een gang naar de barbarij. Zou dat in de huidige cultuur ook het geval worden?

Huizinga liet zich *In de schaduwen van morgen*, gelet op de ondertitel *een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, niet toevallig uit in termen van symptomen en ziektebeeld van een crisis. Hij hanteerde de beeldspraak van de pathologie, omdat hij meende dat zonder beeldspraak geen hantering van algemene begrippen mogelijk was.

Vooruitgang had in de ogen van Huizinga niet alleen maar pluspunten, maar had ook een problematische kant. De wetenschap zat op de grenzen van het denkvermogen. Deze wetenschap werd sinds de Eerste Wereldoorlog ook misbruikt voor inhumane doelen. Het oordeel had, zowel bij de kennisconsument als de kennisproducent, een algemene verzwakking ondergaan evenals de kritische behoefte en het kennisideaal. De cultus van het leven zou tot een toenemende verzaking van de geest leiden.

Voor Huizinga werd het centrale moment in de beschavingscrisis bepaald door de dichotomie 'kennen' en 'bestaan' en hieruit voortvloeiend die tussen noëtisch en anti- noëtisch denken.

Deze kon 'waarde- bepalend' versus 'waardevrij- bepalend' genoemd worden. Waardevrij in de zin van constaterend, maar zonder *moreel* oordeel. Voor Huizinga was alleen een basis van een levend metafysisch besef met een absoluut waarheidsbegrip en bijbehorende normen van zedelijkheid en gerechtigheid veilig tegen 'den wassenden stroom van instinctieven levensdrang'.

Huizinga vroeg zich af of de 'impeccabiliteit' van de soldaat mocht worden uitgebreid tot de impeccabiliteit der statenvijandschap, dus tot de erkenning van het goed recht van een staat tot oorlog om zijn belang. In de brochure *Der Begriff des politischen* van de Duitse staatsrechtgeleerde Carl Schmitt (1888-1980) plaatste deze de staat naast de grondslagen van het ware en het goede, waarbij het enige - politieke- onderscheid tussen staten die tussen 'vriend' of 'vijand' is. Wat inhield dat het onderwerpen van een staatkundig conflict aan de uitspraak van derden als een inbreuk gezien werd op de soevereiniteit van de staat wanneer en hoe de vijand te bevechten, en wie die vijand was. De staat had het recht er vijanden op na te houden en kon zelf elk belang van machtsuitbreiding als bestaansvoorwaarde interpreteren. Wat voor Huizinga betekende dat het veroveren van een kleine staat door een grote een kwestie van wens en gelegenheid was. Het neutrale Nederland was zo'n kleine staat.

Huizinga vond deze leer van de amorele staat, met zijn onzedelijke autonomie van de staat, van alle gevaren die de westerse cultuur met ondergang bedreigden de grootste. Het ging om het sterkste machtssubject, dat de wereld kon maken en breken. Met onderlinge vernietiging, uitputting en verdwazing van de eenheden zelf, waarin die beschaving berustte: de nationale staten. Daar stond Huizinga overduidelijk niet voor. Waar stond Huizinga wel voor? Ook hij wist natuurlijk wel dat staten eerst en vooral hun eigen belangen zouden dienen en naar een internationale moraal maar één millimeter verder dan dat belang d.w.z. de vrees voor solidair bedwang, voorschreef. Maar die ene millimeter was de spanne van eer en vertrouwen, en 'grootter dan duizend mijlen van machtswil en geweld'.

Maar er was meer nodig dan een verstandig internationalisme en een internationale politiek die de oorlog wist te vermijden: de geest moest veranderen. Daar was een culturomslag voor nodig. Een nieuwe cultuur kon alleen worden gedragen door een 'gezuiverde' mensheid. Een mensheid die zich moest herinneren dat de mens kon willen geen roofdier te zijn. Om dat te bereiken was een *nieuwe* ascese nodig. Een catharsis, een inwendige loutering, waardoor het gedrag van de mens zelf veranderde, als voorwaarde voor het behoud van de cultuur.

Stond een catharsis, een zuivering, niet in tegenspraak tot wat Huizinga gezegd had over ontwikkeling als een onomkeerbaar proces? Huizinga stond voor de antinomische bepaaldheid zijn oordelen. Hij was gedwongen, in de oudere visie een deel van waarheid te

zien. Er moest een mogelijkheid van bekering en omkeer zijn in de gang van beschaving. Zij betrof de erkenning of terugvinding van eeuwige waarheden, 'wier wezen hen buiten de stroom van ontwikkeling en verandering stelde'. Om zulke waarden was het Huizinga te doen.

Tussen een overtuigd cultuurpessimisme als dat van Oswald Spengler in zijn *Untergang des Abendlandes* en de mensen die overtuigd waren van een 'aanstaand heil op aarde', stonden degenen, die de gebreken van het heden zagen, die niet wisten hoe dat veranderd en verbeterd kon worden, maar die werkten en hoopten en bereid waren te dragen. Voor Huizinga was hiermee de weg van het 'verstaan' de moeilijkere, maar enige weg waaraan gewerkt moest worden, omdat alleen deze een menselijker, hoger cultureel niveau opleverde.

Welke rol speelde de staat in deze boeken van Keynes, Ortega y Gasset en Huizinga en waarom was die staat voor hen belangrijk? Deze rol kon moeilijk overschat worden, maar was niet eenduidig positief. Keynes anticepeerde vooral op nieuwe economische ontwikkelingen in Europa. Bij Keynes moest de Duitse staat de motor bij de wederopbouw van de economie van Centraal Europa zijn. Het hegemoniale *prize-fighting* principe tussen Europese staten zag Keynes door de toenemende economische belangen, en de daarbij behorende onderlinge afhankelijkheid en interstatelijke vervlechting, als gedateerd. Keynes sprak niet toevallig over de Eerste wereldoorlog als een 'burgeroorlog'.

Bij Ortega y Gasset maakte de negentiende eeuwse 'nachtwakersstaat', zich ten koste van de maatschappij, tot hoofdzaak. De 'verzorgingsstaat'. Toch was de opvatting over de staat bij Ortega y Gasset dubbelzinnig. Hij onderkende de gevaren die van de staat uit konden gaan, maar zag binnen de nationale staat, de mogelijkheid van de fusie van alle maatschappelijke klassen binnen ieder politiek lichaam. De nationale staat was in zijn grondslagen democratisch. Ortega y Gasset zag niet alleen de voordelen van de staat, maar ook de mogelijkheid en noodzaak tot transformatie naar een nieuwe, hogere, vorm. De transformatie van de zelfstandige Europese natiestaten tot een 'Europese Unie'. Waarin deze staten hun identiteit behielden. Door de hierbij vrijkomende energie verwachtte Ortega dat Europa en de Europese mens de leidinggevende rol, die het voor de Eerste Wereldoorlog in de wereld had gehad, weer op zich zou kunnen nemen.

Ook bij Huizinga berustte de beschaving bij de nationale staten. Maar Huizinga zag vanaf 1933 een nieuw fenomeen, een nieuw gevaar opdoemen, dat van enorme invloed kon zijn op deze nationale staten en daarmee op Europa en haar beschaving. De amorele staat. Niet alleen als burger van een klein neutraal Europees land was Huizinga tegen de leer van de amorele staat, maar deze leer was voor hem van alle gevaren, die de westerse beschaving met ondergang bedreigden, het grootste.

Bij hun opvattingen over de staat kwamen mensbeeld en wensbeeld al naar voren. Waar nog meer in deze boeken van Keynes, Ortega y Gasset en Huizinga ? Bij de bepaling van de hoogte van de herstelbetalingen was Keynes uitgegaan van wat de Engelsen bereid zouden zijn in vergelijkbaar geval te betalen. Waarmee hij Duitsers en Engelsen en hun mentaliteit, zo vlak na de oorlog, in feite gelijkstelde. Keynes gaf de Duitsers als het ware een tweede kans. Hij nam, met de vinger aan de pols, het risico dat de Duitsers alsnog ‘wicked’ waren. *Prize-fighting* was in Europa in zijn ogen gedateerd. De ‘mantel van de beschaving’ moest in Europa blijven. Deze handelwijze van Keynes leek op een praktische toepassing van de liberaal- democratische ‘indirecte actie’ zoals geformuleerd bij Ortega y Gasset. Zelfs met de vijand wilde men in vrede samenleven. Voor Ortega y Gasset was deze paradoxale ‘tegennatuurlijke’ keuze de edelste die op de aardbol had weerklonken. Dit zag Ortega y Gasset als de grondslag van beschaving en vooruitgang ten opzichte van de natuurstaat bij de mens. Bij Huizinga was sprake van een mensheid die zich moest herinneren dat de mens kon willen geen ‘hobbesiaans’ roofdier te zijn. Ook Huizinga wist dat staten eerst en vooral hun eigen belangen dienden en zoals hierboven al gezegd, ‘naar een internationale moraal maar één millimeter verder dan dat belang d.w.z. de vrees voor solidair bedwang, voorschrijft. Maar die ééne millimeter is de spanne van eer en vertrouwen, en groter dan duizend mijlen van machtswil en geweld’ Huizinga zag hierin, en in de geestelijke worsteling op het (inter)menselijke vlak de echte vooruitgang en beschaving en niet in die van *bigger was better*. Bij Keynes, Ortega y Gasset, en Huizinga was van determinisme geen sprake. Bij Huizinga zo wie zo niet in marxistische zin, maar ook niet à la Spengler in diens *Untergang des Abendlandes*.

Hoewel de titel *Opstand der horden* bij Ortega y Gasset anders deed vermoeden, liet hij in zijn boek eerst de gunstige kanten van de overwinning van de massa zien en daarna de bedenkelijke kant van deze overwinning. Ortega y Gasset noemde deze vorm van mens-zijn *massamens*, vooral om het gemis aan persoonlijke spanning. Deze houding bracht met zich mee dat de massamens geen verstrekkende plannen of idealen meer had. In tegenstelling tot de ‘uitstekende’ enkeling die een door niets of niemand gedwongen inspanning leverde: *askesis*. Deze was vergelijkbaar met de ‘nieuwe’ ascese bij Huizinga. In beide gevallen betrof het een *geesteshouding* los van sociale context. Vooral bij Huizinga was deze houding voor alle mensen nodig om zich in een onomkeerbaar proces van ontwikkeling met ongewisse uitkomsten en een *overload* van prikkels in een ‘consumptie’- en ‘informatiemaatschappij’ en na ‘1929’ geestelijk staande te kunnen houden. Voor Huizinga was alleen een basis van een levend metafysisch besef met een absoluut waarheidsbegrip en bijbehorende normen van

zedelijkheid en gerechtigheid veilig tegen de geest van ‘den wassenden stroom van instinctieven levensdrang’. Voor Huizinga geen deterministisch ‘aanstaand heil op aarde’, maar de moeilijkere weg van het ‘verstaan’.

Waarom verlieten Keynes, Ortega y Gasset, en Huizinga de ‘liberale tempel’ niet? Er bestond voor hen geen beter alternatief. In ieder geval niet om uitzicht te kunnen houden op een menselijker, hoger, cultureel niveau voor *alle* mensen, dus niet alleen voor een groep, klasse of land, in, maar ook buiten, Europa.

Literatuur

Day, Clive, *The American Economic Review*, Volume: 10 Issue: 2 (June 1920) Elster, Jon *Closing the Books, Transitional Justice in Historical Perspective* (Cambridge 2004)

DBNL 'Briefwisseling 1930-1940'. Deel 2. Menno ter Braak en E. du Perron. Verzorgd door H. van Galen Last (2008) 498. p.258

Gellately, Robert, *Lenin, Stalin, and Hitler: the age of social catastrophe*, (New York 2008)

Hanssen, Léon, *Huizinga en de troost van de geschiedenis: Verbeelding en rede* (Amsterdam 1996)

Hanssen, Léon, *Want alle verlies is winst*, Menno ter Braak 1902-1940 (Amsterdam 2000)

Hanssen, Léon, *Sterven als een polemist*. Menno ter Braak 1902-1940 (Amsterdam 2001)

Hoorn, Frank van, 'Filosofie: Don Juan van de geest' Elsevier, 4 april 2007

Huizinga, Johan, *In de schaduwen van morgen, een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (Haarlem 1935)

Huizinga, Johan, *Geschonden wereld een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving* (Haarlem 1945)

Huizinga, J. *Briefwisseling II 1925-1933*, Léon Hanssen, W. E. Krul, Anton van der Lem (red.), (Utrecht/Antwerpen 1991)

Huizinga, J. *Briefwisseling III 1934-1945*, Léon Hanssen, W. E. Krul, Anton van der Lem (red.), (Utrecht/Antwerpen 1991)

Huizinga, Leonhard, *Herinneringen aan mijn vader* (Den Haag 1963)

Fontijn, Jan, *Trots verbrijzeld, het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* (Amsterdam 1996)

Horkheimer, Max en Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Philosophische Fragmente (Frankfurt am Main 2004).

Kadt, Jacques de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1980, derde druk)

Kadt, Jacques de, *De deftigheid in het gedrang, een keuze uit zijn verspreide geschriften*

(Amsterdam 1991)

Keynes, J. M., *The Economic Consequences of the Peace*, (London 1920)

Keynes, J.M., *Der Friedensvertrag von Versailles* (Berlin 1921)

Mazower, Mark, *Dark Continent, Europe's Twentieth Century* (London 1998)

Ortega y Gasset, José, *Opstand der horden* (Den Haag 1975, 15de druk)

Ortega y Gasset, José: *De taak van de universiteit* (Den Haag 1959)

Otterspeer, W., *Huizinga voor de afgrond, het incident- Von Leers aan de Leidse universiteit in 1933* (Utrecht 1984)

Otto, André, 'De skepsis voorbij' (Over de spanning tussen *geest* en *macht* in het werk van Menno ter Braak) 'Tirade' Jaargang 40 DBNL 2008

Russell, Bertrand *Autobiografie*. Deel 1. 1872-1914 Vertaald door M. en L. Continuo (Amsterdam 1978)

Schivelbusch, W., *The Culture of Defeat: on national trauma, mourning, and recovery* (New York 2003)

Schmitt, Carl, *Het begrip politiek* (Berlijn 1963, Amsterdam 2001) vertaald door Bert Kerkhof, met een inleiding van Theo W. A. de Wit

Schopenhauer, Arthur, *die Welt als Wille und Vorstellung* . In 'Arthur Schopenhauer' Werke in zwei Bänden, herausgegeben von Werner Brede. Band I (München/Wien 1977)

Seneca, leren sterven brieven aan Lucillius, Vertaald door Vincent Hunink (Amsterdam 2004)

Skidelsky, Robert, *John Maynard Keynes* vol. 1 *Hopes Betrayed* (London 1983)

Skidelsky, Robert, *John Maynard Keynes*, vol. 2 *The economist as Saviour 1920-1937* (London 1992)

Skidelsky, Robert, *John Maynard Keynes*, vol. 3 *Fighting for Britain 1937-1946* (London 2000)

Skidelsky, Robert, *Keynes*, (Oxford 1996)

Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes, Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* I, II (Wien 1918, München 1922)

Spiegelonline Politik' 25-09-2010. 'Historischer deal 'Mitterrand forderte Euro als Gegenleistung für die Einheit.'

Stern, Fritz, *The Failure of Illiberalism* (London 1972)

Tocqueville, Alexis de, *The old regime and the French Revolution*, translated by Stuart Gilbert (New York, 1955)

VPRO gids nummer 48, 2008. 13

Walgrave, J. H., *De wijsbegeerte van Ortega y Gasset* (Antwerpen 1967 vierde druk)